

.....અનુસ્નાતક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં આઘ-
નાટ્યકવિ ભાસના કેટલાંક નૃત્યકો નિર્ધાર કરવામાં આવ્યા છે. સંસ્કૃત
આવૃત્તિઓની ઉપાદેયતા આ સમયના વિદ્યાર્થીઓમાં અતિ અદ્ય છે.
અગ્રેષ્ઠ આવૃત્તિઓનો પણ એક મા ખીમ કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં
ઉપયોગ ઓછો થાય છે. આથી ગુજરાતી આવૃત્તિ આવશ્યક હતી.
ભાસ વિશે મધ્યાપ્રાપ્ત સામગ્રીને આધારે તેનાં નાટકોની ગુજરાતી
આવૃત્તિઓ કરવાનો આ પ્રયત્ન કેટલે અંશે સફળ થયો તે ન્યાયકોને
માટે નક્કી કરવાનું રહ્યું અને તો પૂર્વસરિઓનું ત્રણ અક્ષર કરીએ
છીએ. તેમાંય ડૉ. એ. હી. પુસાસકર અને ડૉ. એ. એસ. પી.
અપ્પરના ભાસ પરના અભ્યાસ-ત્રયો અમારે માટે વિશેષ માર્ગદર્શનરૂપ
બન્યા હોવાથી તેઓનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

મુચનો સહર્ષ આવકારીશું.

દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ભાસના દ્વિતવાક્યની પ્રથમ આવૃત્તિ ધાર્યા કરતા ધણી વહેલી
પૂરી થઈ ગઈ તેની નવી આવૃત્તિની આવશ્યકતા હતી. આ આવશ્યકતાની
પૂર્તિ પ્રકાશક શ્રી બૂગલાલ પંડિતના ઉત્સાહને કારણે અસ્તિત્વમાં
આવી છે.

વાસ્તવમાં આ આવૃત્તિ પ્રથમ આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ છે. ક્યાંક
જરૂરી ફેરફારો કર્યા છે, આશા છે પ્રાધ્યાપક મિત્રો અને વિદ્યાર્થીગણ
પૂર્વવત્ આ સંસ્કરણને આવકારશે.

પ્રકાશક શ્રી બૂગલાલ પંડિત તથા નેમના સહકાર્યકર શ્રી બાલુભાઈ
એચ. વોરા અને શ્રી હીરાભાઈનો આભાર.

—સંપાદક

અનુક્રમશિકા

૧ ભાસ-પ્રથમસ્થિતિ.	૧
૨ ભાસ-સમસ્યા	૩
૩ ભાસની જીવન ઝરમર	૨૦
૪ ભાસની કૃતિઓ	૩૦
૫ ભાસનો સમય	૩૩
૬ ભાસકાલીન સમાજ	૪૨
૭ મહાભારતના નાટકોની પ્રશ્ન	૬૦
૮ દૂતવાક્યનું કથાનક	૧
૯ કથાનકનું વિવેચન	૮
૧૦ પાત્રાલેખન	૧૧
૧૧ નાટ્યપ્રકાર	૧૪
૧૨ મૂળ ગ્રંથ અને ભાષાન્તર	૧-૩૯
૧૩ વિવેચન	૪૦-૪૭

भास प्रशस्ति

- (१) प्रथितयशसां भाससौमिल्लक्षविपुत्रादीनां प्रबन्धानति-
कम्य कथं वर्तमानस्य कवेः कालिदासस्य कृतौ बहुमानः
—अशिक्षस (भाषविक्रमिभिः)
- (२) सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो हेमे भासो देवकुलैरिव ॥
—आणु (६५० अंशित)
- (३) भासस्मि जलणमित्ते कन्तीदेवे तद्वाचि रहुषारे ।
सोबन्धवे अ बन्धमि द्वारिअन्दे अ आणन्दो ॥
—वाङ्मतिराज (गण्डवडो)
- (४) भासनाटकवक्त्रेऽपि ज्येष्ठैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य बाहकोऽभून्न पावकः ॥
—राजशेखर (सङ्गितमुक्तावली)
- (५) यस्याद्योरध्विपुरनिकुरः कर्णपुरो मयूरो
भासो हासः कथिकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयघसति पञ्चशणस्तु बाणः
केर्पा नैपा भवति कथिताकामिनी कौतुकाय ॥
—नयदेव (प्रसन्नराधव)
- (६) सुविभक्तमुखाद्यङ्गैर्ध्वकलक्षणवृत्तिभिः ।
परतोऽपि स्थितो भासः शरीरैरिव नाटकैः ॥
—दंडी (अत्रांतिसुंदरी ४था)
- (७) भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः धीसाहसाद्भूः कवि-
मैष्ठोभारयिकालिदासतरलाः स्कन्धः सुगन्धुध यः ।
दण्डो बाणविद्याकरो गणपतिः कान्तध्व रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वे वयम् ॥
—शार्ङ्गधरप्रवृत्तिभां ११८

१. आ श्लोके द्विविभर्गमा-राजशेखरनी रयना छे, जेम जेस.
२. नाशमल्लु शास्त्री नाधे छे

(८) वभूवान्येऽपिकुमारदास

भासादयो हन्त कवीन्दवस्ते ।

यदीय गोभि कृतिनां द्रवन्ति

चेतांसि चन्द्रोत्पनिर्मलानि ॥

—सोदल (उदयसुंदरी कथा)

(९) भासपत्यपि भासादौ कविवर्गे जगत्प्रयोम् ।

के न यान्ति निबन्धार. कालिदासस्य दासताम् ॥

—सरस्वतीकहासरथ

(१०) कुर्युर्न कस्य कवित्वकलमप्राचीनबीजांकुर-

क्षेत्राणि प्रथितप्रभा शुभमति श्रीभासबाणादय ॥

—दंडी (कविहृदय)

(११) वाल्मीकिव्यासभासप्रभृतिभिरुदितां

कालिदासादद्याकाद्यै-

गुतां मुक्तां च बाणप्रभृतिभिरनर्घा

साहितीसौहर्ता ताम् ॥

—दंडी (कविहृदय)

(१२) सम्प्रति परां काष्ठमधिकटेनापि भासेन भूतपूर्वां

स्वकीया दशा न विस्मृता । यतोऽनेन पूर्वाचरित घट-

कपरेणोदकधहनमेव प्रतिज्ञातम् । प्रतिज्ञां चेमामसह

माना परे कथय. परिहसितुमनसो विक्रमार्कसभ्यमेन

भासं तज्जातिस्मारकेन घटाकपेरनाम्ना व्यवजह. । क्रमेण

च स पद्य व्यपदेशो भासमहाकवे. सुप्रसिद्ध सम्पन्न ।

—दंडी (कविहृदय)

(નોંધ-૧૦, ૧૧ અને ૧૨ ને દંડીરચિત, કવિહૃદયમાં આવેલા ઉલ્લેખો તરીકે એસ. નારાયણ શાસ્ત્રી ઓળખાવે છે. પણ એ કવિહૃદય નામની કૃતિ દંડીની છે કે કેમ તે ચંદ્રારપદ છે.)

ભાસ-સમસ્યા

ભાસ એટલે પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત નાટ્ય-સાહિત્યરૂપી પ્રકુલિત પાદ્યનું પ્રથમ પ્રસન્ન. નાટ્ય-વિભાગે અગ્રિમ સ્થાન શોભાવનાર કવિવર કાલિદાસે પણ એનો આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. કાવ્યક્ષેત્રે વાદ્મીકિ આદિ કવિ છે, નાટ્ય-ક્ષેત્રે ભાસ આદિ નાટ્યકાર છે. નાટક, પ્રકરણ, વ્યાયોગ, કે ઉત્સૃષ્ટિકંક જેવા અનેક રૂપકના પ્રકારોનું ભાસે સફળતાપૂર્વક ખેડાણ કર્યું છે, એમ એના નામે ઉપલબ્ધ ચર્તા નાટકો પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

પણ અતિ અશ્વમેધ સાથે નોંધવું પડે છે કે કવિવરો દ્વારા પ્રશંસાનાં પુષ્પો પામનાર ભાસ આપણી સમક્ષ નામશેષ બની ગયા હતા. મુસલમાન યુગની ધર્માધિતાનો ભોગ ભારતના ભગવાનના શ્વાસો-શ્વાસ સમા વેદ બન્યા હતા તો પછી ભાસનાં નાટકોની શી વિસાત ? ઉત્તર ભારતમાં બળ અને જુલમનું શાસન સ્થાપનાર મુસલમાનોએ દેવનાગરી લિપિમાં ભાસનાં નાટકોને ભરમાવશેષ કર્યાં હશે, એમ માનવાને કારણ મળે છે. કાલિદાસ, બાણ, રામશેખર, જયદેવ વગેરે જેના ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે એ ભાસની એક પણ કૃતિ દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી ઉત્તર ભારતમાં નથી મળી તે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. પણ સદ્ભાગ્યે દક્ષિણ ભારતમાં મલયમ લિપિમાં આ ભાસનાં નાટકો સચવાઈ રહ્યાં હતાં. અને ઈ. સ. ૧૯૧૨થી મદામદોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ભાસના નામે ચરેલાં તેર નાટકોને ક્રમે ક્રમે પ્રસિદ્ધ કર્યાં.

સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિઘાયોગ-ધરાવણ, પંચરાત્ર, ચાતુરતા, હૃતપટા-લય, અવિમારક, બાલયરિન, મધ્યમઆયોગ, કર્ણભાર અને બીડુસંજ

નામનાં નાટકોની મહાયમ લિપિની હસ્તપ્રત મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીને કેરલમાં પદ્મનાભપુરની નજીકમાં આવેલા મનસ્લિલકારમઠમાંથી મળી આવી. તેઓએ આ વિભાગે વધુ સંશોધન કર્યું. અભિષેક તથા પ્રતિમા નાટકની હસ્તપ્રત તેઓને કૈલાસપુરના એક જોષી પાસેથી મળી. સ્વપ્નવાસવદત્તા અને પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણની કેરલમાંથી મળેલી હસ્તપ્રતો, મૈસુરના પંડિત અનંતાચાર્યે મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રીને આપી. આ પછી ભાસનાટકચક્રનાં આ નાટકોને મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૯૧૨ થી પ્રસિદ્ધ કરવા શરૂ કર્યાં.

સંસ્કૃત સાહિત્યરસિક જનતા માટે આનંદનો અસ્થોદ્ય થયો. પણ એક મતે આ સર્વે નાટકો ભાસનાં જ છે તેવું સ્વીકારે તો વિદ્વાનો વિવેચકો કેમ કહેવાય ? પરિણામે આ વિભાગે એક સમસ્યા ઉદ્ભવી. આ સર્વે નાટકો ભાસનાં જ છે કે નહિ ? બધા નાટકો નહિ તો થોડાં ભાસના નામે ચલાવી દીધાં છે ? આને આ વિવાદને ભાસ સમસ્યા (Bhasa Problem) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સમસ્યાએ અનેક વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. જેવા કે મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી, ડૉ. ખેનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. ખેલવેલકર, ડૉ. યાકોબી, ડૉ. જયસ્વાલ, ડૉ. એ. બી. કીથ, ડૉ. રટેન કોનો, ડૉ. સરપ, ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. થોમસ, પંડિત રામાવતાર શર્મા ડૉ. બાર્નેટ, શાર્પેન્ટિયર, ડૉ. કાણે, ડૉ. કુન્દન રામ, ડૉ. લેવી, ડૉ. પિયરોટ્ટી, ડૉ. કમ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી, ડૉ. વુલનર, ડૉ. સુકથંકર, ડૉ. વિન્ટરનિઝ, ડૉ. પુસાલકર, ડૉ. આયર. કેટલા બધા ડોક્ટરો એક પ્રશ્ન પાછળ ! અને એમની ચીસકોડે પ્રમતે સુધારવા કરતાં બગાડ્યો વધારો સો ડાહ્યાનો એક મત પણ ખે વિદ્વાનોના સો મતે. આ વિદ્વદ્વંદમાંથી એવું કહેનાર તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ કરી શકાય કે આ પ્રાચીન નાટકોમાંથી કેટલાંકના કર્તા ભાસ નથી.

અથવા આ નાટકો જ ભાસનાં નથી. અનેકવિધ-ચર્ચા પરથી જે તારવવામાં આવ્યું છે તેને સંક્ષિપ્તમાં અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

અંતઃકર્તૃત્વ

પ્રથમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આ બધાં નાટકો એક જ કર્તાની કૃતિ છે કે અનેક કવિઓની ? મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રી આને એક જ વ્યક્તિની કૃતિઓ માને છે. ડૉ. કીચ, ડૉ. ચોમસ, ડૉ. સ્વરૂપ, ડૉ. બેનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. એસ. એમ. પરાંજપે, ડૉ. એ. ડી. મુસાલકર અને ડૉ. આયર આ તેરેતેર નાટકોને એક વ્યક્તિની કૃતિઓ માને છે. ડૉ. દેવધર ચારુદત્ત સિવાયની બધી કૃતિઓ ભાસની સ્વીકારે છે. પ્રો. જાગીરદાર સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિષ્ઠાપૌગન્ધરાયજી અને પંચરાત્રને ભાસની કૃતિઓ માને છે. અને બાકીની કૃતિઓ જુદા જુદા યુગની માને છે. ડૉ. વિન્ડરનિઝ અને ડૉ. સુકંથકર સ્વપ્ન. અને પ્રતિષ્ઠા. ને ભાસકૃત ગણે છે અને અત્યારે ઉપલબ્ધ થતી જાણકારીને આધારે બાકીનાં નાટકો વિશે નક્કી કરવું અશક્ય છે એમ સ્વીકારે છે. ડૉ. વેબરે સ્વપ્ન, પ્રતિષ્ઠા, ચારુદત્ત, બાલચરિત અને અવિભારકને એક કર્તાની કૃતિઓ માની છે. અભિષેક, કર્ણુભાર, ભીરુભંગ, દૂતવાક્ય અને દૂતપટોત્કચ સિવાયની કૃતિઓ ભાસની છે એમ ડૉ. કેશવ હર્ષદ દ્રુવ માને છે. ડૉ. બાર્નેટ અને ડૉ. પિયરોટી નાટકોને જુદા જુદા યુગની કૃતિઓ સ્વીકારવા પ્રેરાય છે. ડૉ. વુલ્ફનર અક્ષય અક્ષય નાટકો માટે લિન્ન લિન્ન યુગે સ્વીકારતા જણાય છે. ડૉ. જ્હોન્સન પણ એવા જ કોઈ મત પુષ્ટ કરે છે. ધર્મજીવિ વિદ્વાનોમાં સ્વપ્ન. અને પ્રતિષ્ઠા.ને અનુલક્ષીને દેહમત્સ્ય પ્રવર્તે છે. અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે આટલા બધા મુઠ્ઠે મુઠ્ઠે મતિમિલ્લાનાં ઉગાદરણો છે. પુરુષમતિનું વૈશ્વરૂપ જણાય છે તો નિર્ણય તારવવા કેવી રીતે ? પણ આ ક્ષેત્રે ડૉ. મુસાલકરે નોંધેલું ડૉ. વિન્ડરનિઝનું વાક્ય પદાપ્ત આશાસન-રૂપ છે કે-

In science truth is not found out by the majority of votes but the majority of arguments."

જેઓ આ સર્વે નાટકોને એક જ કર્તાની કૃતિઓ માને છે તેઓની દલીલો નીચે મુજબ છે :

- (૧) સર્વે નાટકોનો આરંભ એક જ વાક્યથી થાય છે કે નાન્યન્તે તતઃ પ્રવિશતિ સૂત્રધારઃ ।
- (૨) ચાતુરદત્ત સિવાય સર્વે નાટકોમાં સૂત્રધાર મંગલ શ્લોક બોલે છે.
- (૩) સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, પંચરાત્ર અને પ્રતિભામાં મુદ્રાલંકારનો પ્રયોગ મંગલ શ્લોકમાં થયો છે.
- (૪) કર્ણુભાર સિવાય બધે પ્રસ્તાવના ને માટે દયાવના શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.
- (૫) આ સ્થાપના ધણી નાની અને લેખક કે કૃતિના નામ વિનાની હોય છે.
- (૬) નાટકોના અંતે નાટકનુ નામ પુષ્પિકામાં આપવામાં આવ્યું હોય છે.
- (૭) નાટકના અંતે પણ કર્તાનું નામ આવ્યું નથી.
- (૮) एवमार्यमिध्रान् विज्ञापयामि । अये, किन्तु खलु मयि विज्ञापनव्यप्रे शब्द इव भ्रूयते । वगेरे वाक्योनो प्रयोग भोटा लागना । नाटकोर्मा एके सरोपो थयेलो છે.
- (૯) इमा सागरपर्यन्ता हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम ।
महीमेकातपत्राङ्का राजसिंहः प्रहास्तु नः ॥
આ ભરતવાક્ય સ્વપ્નમાં આવે છે. ચાતુરદત્ત અને દૂતધટેત્કય સિવાયનાં નાટકોમાં આવતાં ભરતવાક્યમાં લગભગ ઉપરના ભરત-વાક્યને મળતા વિચારો છે.
- (૧૦) ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા અગર્ણિત નિયમોનું ઉક્ત-ધન આ નાટકોમાં જોવા મળે છે દા. ત,
- (૧) પ્રતિભામાં દશરથનું મૃત્યુ રંગમંચ પર દર્શાવ્યું છે
- (૨) અભિષેકમાં વાલિનો વધ તખ્તા પર બતાવાયો છે ।

- (૩) ઊરુભંગમાં દુર્યોધનનો સ્વર્ગવાસ પણ પ્રેક્ષકો સમક્ષ દેખાડ્યો છે.
- (૪) બાલચરિતમાં ચાણુર, મુષ્ટિક અને કંસનો નાશ પ્રત્યક્ષ બતાવાયો છે.
- (૫) સ્વપ્નમાં ઉદયેનનું રાચન મંચ ઉપર બતાવ્યું છે.
- (૬) પંચરાત્ર અને મધ્યમમાં દ્વંરથી બોલાવવામાં આવે છે.
- (૭) અભિષેક, પૂજા કે પ્રતિષ્ઠા માટે જળ રંગમંચ ઉપર લાવવામાં આવ્યું છે.
- (૮) નાટ્યશાસ્ત્ર મુજબ પત્ની પતિને 'આર્યપુત્ર' સંબોધન કરે ત્યારે સ્વપ્નમાં અને બાલચરિતમાં સેવકો સ્વામીને 'આર્યપુત્ર' સંબોધન કરે છે.
- (૧૧) ધણું નાટકોમાં આકાશમાપિતનો છૂટથી પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે.
- (૧૨) 'નિષ્કમ્ય પ્રવિશ્ય' ની મુક્તિ કથાનકને ઝડપથી આગળ વધારવા માટે થયેલી જોવા મળે છે.
- (૧૩) થોડા કે બહુલો દ્વારા સંગ્રામ, દંડમુદ્દ, રણમેદાન, યજ્ઞ-પ્રસંગ વગેરેનું વર્ણન કરાયું છે. જુઓ: ઊરુભંગ, પંચરાત્ર.
- (૧૪) ઊત્સરત ઊત્સરત માર્યાઃ । ઊત્સરતઃ જ્યેષ્ઠી જાહેરાત પછી માર્તન્દીય બ્રહ્મિઓનો પ્રવેશ વર્ણવવામાં આવ્યો છે.
- (૧૫) સ્વપ્ન, પ્રતિષ્ઠા, અભિષેક અને પ્રતિમામાં પ્રતિદારીનું નામ 'વિજયા' એક સરખું છે.
- (૧૬) 'નિવેદ્યતાં નિવેદ્યતાં મહારાજાય જ્ઞેવા પ્રયોગો ધણું નાટકોમાં કાંઈ નિવેદન કરવાનું હોય ત્યારે થાય છે.
- (૧૭) પ્રસ્તાવનામાં નેપથ્યે અગ્રાજ યાય અને તે સાંજીની તરત 'મજ્ઞ જ્ઞાતમ્' એમ કહી આવનાર પ્રસંગનું વર્ણન આપી દેવામાં આવે છે.

- (૧૮) વાતાવાપમાં એક પાત્ર બીજું પાત્ર કાંઈ કહેવા ઇચ્છે છે એમ તરત સમજીને પ્રશ્ન પૂછે છે.^૧
- (૧૯) લિન્ન લિન્ન છદોને પ્રયોગ પણ એક પ્રકારનું સામ્ય પ્રદર્શિત કરી આ બધી રચનાઓ એક જ વ્યક્તિની હોય તેમ સિદ્ધ કરે છે.
- (૨૦) સૂર્યસ્ત, રાત્રિ, સંધ્યા, મુહૂર્ત, યજ્ઞ, કે વ્યક્તિઓનાં વર્ણનમાં ઉપમાદિ અલંકારગત ધણું સામ્ય જણાય છે.
- (૨૧) 'હાથ એ જ ઉત્તમ આશુધ છે' આ વિચાર બાલચરિત, મધ્યમવ્યાયોગ, પંચરાત્ર અને અવિમાકમાં મળે છે.
- (૨૨) દુર્યોધનના પાત્રમાં સર્વત્ર માનનો ગુણ દૃઢતાપૂર્વક પ્રદર્શિત થતો જણાય છે.
- (૨૩) હિરુભંગ અને દૂતવાક્યમાં ધૃતરાષ્ટ્રને અંધ બનાવવાનું એક સરખું કારણ આપ્યું છે કે દેવોને સ્વર્ગના સંરક્ષણમાં શંકા ભગી એટલે ધૃતરાષ્ટ્રને અંધ બનાવ્યા.
- (૨૪) અર્જુનનું કિરાતનું રૂપ ધારણ કરનાર શિવ સાથેનું કે નિવાત-કવચ સાથેનું મુહૂર્ત દૂતવાક્ય, દૂતધટોત્કચ અને હિરુભંગમાં એક સરખું વર્ણવ્યું છે.
- (૨૫) લક્ષ્મી સાહસમાં વાસ કરે છે, પરાક્રમથી રાજ્ય મેળવાય છે, સંતોષમાં સંપત્તિ રહેતી નથી જેવા વિચારોમાં લક્ષ્મી અને સાહસ તથા પરાક્રમનો સરખો સંબંધ વર્ણવેલો અનેક નાટકોમાં મળે છે.^૨

૧. નનુ કિંચિદ્વક્તુકાપ્રાસિ-અવિમારક. સુગ્રીવ । વક્તુકામમિવ ત્વાં લક્ષયે-અભિષેક. વક્તુકામમિવ ત્વાં લક્ષયે-પ્રતિજ્ઞા.

૨ સાહસે ધીઃ પ્રતિવસતિ-આરૂઢત રાજ્ય નામ નૃપાત્મજૈઃ સદ્વિદ્યેજિત્વા રિપૂન મુજ્યતે । -દૂતવાક્ય. ધીર્ન, સંતોષમિચ્છતિ ।

પંચરાત્ર. પ્રાયેણ હિ નરેન્દ્રગ્રી સાત્સાદૈરેવ મુજ્યતે ।-૨૧૨૧

(૨૬) એ વ્યક્તિઓના વાર્તાલાપમાં અચાનક ત્રીજી વ્યક્તિની ઉક્તિ જોડાતાં ભાવિનું સૂચન થાય તેવા પ્રસંગને નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં ‘ગંડ’ કહે છે કેટલાક આનો ઉલ્લેખ પતાકાસ્થાનક તરીકે કરે છે. આવા ગંડ આ નાટકોમાં અનેક જોવા મળે છે. ૩ વળી, અવિભારકના ખીજ અંકમાં, પંચરાત્રના પહેલા અંકમાં પ્રતિમાના પહેલા અંકમાં, પ્રતિમાના ખીજ અંકમાં, તેમ જ સ્વપ્ન અને પ્રતિજ્ઞા માં ચત્રતત્ત્વસર્વત્ર આવા ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨૭) એકખીજને મળતા આવતા કેટલાક નાટ્યપ્રસંગો પણ મળી આવે છે. દા. ત, યુવાન વીરને કોઈ મહારાજને માન આપવાનું કહે ત્યારે તે બોલી જાય આઃ કસ્ય મહારાજઃ । જુઓઃ બાલચરિત અને પંચરાત્ર.

(૨૮) દશરથ, વાલિ અને દુર્યોધન મરણ સમયે જે દશ્યો જુએ છે તેનું વર્ણન ધણું મળતું મળી આવે છે.

(૨૯) પ્રતિજ્ઞા અને અવિભારકમાં રામ પુત્રી માટે યોગ્ય વરની ચિંતાની અભિવ્યક્તિ પત્ની સમક્ષ કરે છે અને આ દશ્યનો અંત કંચુકીના પ્રવેશથી આવે છે. બાલચરિતના ત્રીજા અંકનું અને પંચરાત્રના ખીજ અંકના આરંભનું દશ્ય સરખું છે. વળી ચારુદત્ત અને અવિભારકમાં આવતું નગરવર્ણન પણ ધણું સામ્ય લઈને આવે છે.

૩ જુઓઃ રાવણ :-અપ્પમિન્દ્રજિતા મુદે હતે તસ્મિન્ નરાધમે
અહમ્પ્રજેન સહ આત્રા કેન ત્વં મોહયિત્વસે ॥

(નેપથ્યે)

રામેણ રામેણ ।

- (૩૦) આ નાટકોમાં ઘણે સ્થળે આવતી સરખામણીઓમાં ખૂબ સામ્ય છે. વીરની સરખામણી સિંહ સાથે, કે તેજસ્વી મનુષ્યની સરખામણી નેક્ષત્રના સમૂહમાં રહેલા ચંદ્ર સાથે અનેક વખત થયેલી જોવા મળે છે.
- (૩૧) બહો હાસ્યભિપાનમ્ કે. યત્ત મમ પરાક્મઃ જેવા પ્રયોગો એકથી વધુ નાટકોમાં થયેલા છે.
- (૩૨) એક પાત્ર, જે પાત્ર કે વધુ પાત્રો દ્વારા સ્લોકને તોડી બોલવાની રીત આ નાટકોમાં ઘણે સ્થળે જોવા મળે છે.
- (૩૩) બ્રાહ્મણ ધર્મ, તુરક પ્રકાપાત જેવી વસ્તુઓ અને કેટલીક સામાજિક સ્થિતિઓનું સામ્ય પણ આ તેર નાટકોનો કર્તા એક જ છે એમ માનવા પ્રેરે છે.
- (૩૪) બાપા-શૈલીનું સામ્ય ઘણું નોંધપાત્ર છે. સાંદી, સરજ, પ્રવાહી અને મધુર બાપાનો પ્રયોગ સર્વ નાટકોમાં થયો છે.*
- (૩૫) યમકોનો અતિશય અને અનુપ્રાસનો છૂટથી પ્રયોગ આ નાટકોના કર્તા કોઈ એક વ્યક્તિ હશે એમ માનવા પ્રેરે છે.
- (૩૬) નાના નાના સંવાદો-વાક્યોમાં કે પછી લોકોમાં-એકદમ સરળ, સચોટ અને હૃદયગમ રીતે સર્વ નાટકોમાં રચાયેલા દંષ્ટિગોચર થાય છે.
- (૩૭) ડૉ. એ. ડી. પુસ્તોલકર એક 'સ્વરાજ્ય' ની દલીલ જોરદાર કરે છે. કેટલાંક ભરતવાક્યોમાં 'પરવક્ત્ર પ્રશામ્યતુ' એમ કહ્યું છે. મહાભારતના નાટકોનો અંત કૌરવોને-હરણી પાંડવોનું રાજ્યા-રોહણ છે. બાલચરિતમાં શ્રીકૃષ્ણ કંસને મારીને ઉગ્રસેનને રાજગાદી અંપાવે છે. ઉદયર્નની કથામાં પણ રાજ્યપ્રાપ્તિ એ જ

* જુઓ: "clear, lofty and majestic as well as sweet and charming. The sentences are everywhere replete with a wealth of ideas beautifully expressed." Dr. Ganapati Shastri: ૬૧/૧૦/૧૯૨૫—

ખેય છે. રામકથાનાં નાટકોમાં પણ રામ અતે રાજ્ય મેળવે છે. અવિમારકમાં પણ અતે નાવકને રાજ્યપ્રાપ્તિ થતી દર્શાવી છે. આ બધું બતાવે છે કે આ નાટકોનો કર્તા કોઈ એક હોવો જોઈએ.

આમ ખૂબ કીણવટભરી વિગતથી ઉપર મુજબની કેટલીક ફીલો આપીને ડૉ. પુસાલકર આ તેર કૃતિઓ એક જ કર્તાની સ્વીકારે છે. ૫ વર્ગી આવો જ મત ડૉ. સરૂષ આપે છે. ઉપર નોંધેલાં કારણો ઉપરાંત નીચેનાં કારણો કૃતિઓના એક કર્તાત્વને સિદ્ધ કરવામાં મદદરૂપ છે એમ કહી શકાય.

(૧) નાન્દીમાં શ્રીકૃષ્ણ :-

આ નાટકોની નાન્દીમાં મોટે ભાગે શ્રીકૃષ્ણ કે તેમના અવતારોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

(૨) શ્રીકૃષ્ણમયંસા :-

મહાભારત તેમજ રામાયણનાં નાટકો જોતાં જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ કે તેમના અવતારોની સીધી કે આડકતરી મયંસા કરવામાં લેખક રાગે છે. ઇ. ત.,

(૧) કથાભારમાં શ્રીકૃષ્ણને કોઈ સીધો સંબંધ નથી છતાં શ્રીકૃષ્ણ દીર્ઘદષ્ટિઃ તેતું દર્શાવતાં ત્યાં કહે છે-અનેકકવયુષ્યેઃ કૃણાત્મોવાયઃ ।

૫ જુઓ: "Thus, a careful study of the problem, under various head leads us to the definite conclusion that all the plays are the products of one and the same brain."

-A. D. Pusalkar, Bhasa A Study-21

૬ જુઓ: "The community of technique, language, style, ideas, treatment and identity of names of dramatic personae, prose and metrical passages and scenes are so remarkable that the conclusion of their common authorship is inevitable." Dr. Laxan Sarup H. R. 1927 P. 118.

- (૨) દૂતવાક્યમાં શ્રીકૃષ્ણના કાર્યનું જ પૂર્ણ વર્ણન આપે છે.
- (૩) દૂતધટોત્કચમાં શ્રીકૃષ્ણના સંદેશાને જ પ્રભુત્વ અર્પ્યું છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ એ પાત્ર નથી, પરંતુ તેમની ઉલ્લેખ દ્વારા જણાતી ઉપસ્થિતિ તખ્તા પરના વાસ્તવિક પાત્ર કરતાં પણ વધુ મહત્વનો ભાગ ભજવતી જણાય છે.
- (૩) પંચરાત્રમાં પણ શ્રીકૃષ્ણના અનેક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.
- (૪) ઊરુભંગમાં પણ શ્રીકૃષ્ણને કારણે જ પાંડવોની છૂત દર્શાવાઈ છે. વળી મહાભારતમાં અર્જુનને ઊરુ યાત્રાડીને ભીમને સંગ્રા આપતો દર્શાવ્યો છે જ્યારે અહીં શ્રીકૃષ્ણને તેવી સંગ્રા આપતા વર્ણવ્યા છે. ૭
- (૫) બાલ્યચરિત એ કૃષ્ણકથા પર આધારિત નાટક છે.
- (૬) પ્રતિમા અને અભિષેક શ્રીરામની કથા આપી જાય છે. ત્યાં પણ એક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણના અવતારની કથા છે.
- (૩) મનોવૈજ્ઞાનિક પાત્રવિકાસ :—
આ નાટકોમાં મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે આવતો પાત્રોનો વિકાસ નોંધપાત્ર છે. આ કળામાં લેખક પૂર્ણપણે આધુનિક જણાય છે. સ્વપ્ન, અને પ્રતિજ્ઞા, જેવાં પ્રસિદ્ધ નાટકોમાં દર્શાવ્યું છે તેમ પાત્રોના મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસમાં તે રાચે છે. મીરવર્થ આ વાત તરફ અંશુભિનિર્દેશ કરે છે.
- (૪) ઉપેક્ષિત પાત્રોનું ઉદ્દાત્તીકરણ : Glorification Of the Ignored Characters.
છેલ્લું અને અગત્યનું કારણ સઘ સાબિત કરી જાય છે કે આ નાટકો એક જ કલાસ્વામીની કલાપ્રસાદી છે. અહીં રામાયણ અને મહાભારતમાં જે પાત્રો તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે તેવા મહાકાવ્યના પાત્રોના ઉદ્દાત્તીકરણમાં ભાસને ખૂબ રસ છે. દા. ત., (૧). દૂતધટોત્કચમાં

૭ જુઓ: સ્વમુદ્દિષ્ટ્ય કામપિ ષંઘા પ્રવચ્છતિ જનાર્દનઃ । ઊરુભંગ.

ધૂતરાખૂના પાત્રને વિનયી, કૃષ્ણ તરફ આદર રાખનાર, દુર્યોધન અને તેમાંય શંકુનિને ધિક્કારનાર અને અભિમન્યુના વધથી વધુ અચિત્તથનાર રજૂ કર્યું છે.

- (૨) કર્ણભારમાં મહાભારતના કર્ણ કરતાં વધુ પ્રોજેક્ટિવ રીતે કર્ણને; વર્ણવવામાં આવ્યો છે.
- (૩) ઊત્તરભંગમાં દુર્યોધનની ઉદાત્તતા અન્ય કોઈ પણ પાત્ર કરતાં વધુ પ્રોજેક્ટિવ છે.
- (૪) મધ્યમધ્યાયે:ગમાં દિગ્વિખાને જાતિથી જ રક્ષાસી બતાવી છે, આચારથી નહિ,
- (૫) પ્રતિમા નાટકમાં ભાસ કંઠેવીના વહીવટ જેવા જણાય છે.

આમ ધણે સ્થળે ‘મહાકાવ્યોના ઉપેક્ષિતોને’ વધુ પ્રતિભાવંત પ્રોજેક્ટિવ અને ગુણપ્રકર્ષથી ઓપતા આપવામાં આવ્યા છે. વિરોધ કરીને મહાકાવ્યોના (Black Painted Characters) કાળા ચિત્રરેશા પાત્રોને ઉદાત્ત વર્ણવવાની લેખકની વૃત્તિ જણાય છે. આથી, કદી શકાય કે મોટે ભાગે ઉદાત્તીકરણની એક સરખી વૃત્તિ દર્શાવતાં નાટકો એક જ કવિની કૃતિઓ હોઈ શકે.

આમ ઉપરની અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી એટલું અવસ્ય પામી શકાય કે ભાસનાટક્યકના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો એક જ વિભૂતિની કૃતિ છે એમ કહેવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી.

ભાસનું કર્તૃત્વ

આ નાટકોનું એકકર્તૃત્વ સિદ્ધ થવા પછી પ્રથમ થાય છે કે આ નાટકોના રચનાર ભાસ જ હતા એમ કેવી રીતે કદી શકાય? આનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપી શકાય.

પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રના તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, વગેરેમાંથી ભાસના નામ સાથે અવનરવેદ કે ઉત્તરવેદો મળી આવે છે.

આથી આ નાટકોને ભાસની કૃતિઓ માનવી રહી અને ઉપર જણાવ્યા મુજબના લાગણીમાં સામ્ય હોવાથી બધી કૃતિઓ ભાસની માની શકાય શરૂમાં સ્વપ્નના ઉલ્લેખો જોઈએ.

(૧) વચ્ચિત્ક્રોધા યથા ઘાસવદતાયામ્ ।

—અભિનવગુપ્તા (દસમી સદી)

(૨) વાલ્મવદતે, પદ્માવતીમત્સ્થા દ્રષ્ટુ રાજા સમુદગૃહકં ગતઃ ।

બોબદેવ કૃત રાંગારાપ્રકાશ (૧૧ મી સદી)

(૩) યથા ભાસકૃતે સ્વપ્નવાસવદતે શેષાલિકાશિલાતલમવલોન્ય વત્સરાજઃ ।

—રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર કૃત નાટ્યુદ્ધર્પણ

(૪) ભાવપ્રકાશના આઠમા અધિકારમા પ્રચીતનાટકના ઉદાહરણ તરીકે સ્વપ્ન ના કથાનકની ચર્ચા છે તેમના કેટલાક ઉલ્લેખો જોઈએ

પદ્માવત્યા મુક્તં વીક્ષ્ય વિશેષકવિભૂષિતમ્ ।

જીવત્યાવન્તિકેસ્યેતજ્ઞાતં ભૂમિભુજા યથા ॥

*

*

*

વિરપ્રસુપ્ત. કામો મે વીળયા પ્રતિબોધિતઃ ।

તાં હુ દેવી મ પશ્યામિ યસ્યા ઘોષવતી પ્રિયા ॥

(૫) ભાસનાટકચક્રેડપિ છેક્રૈઃ-ક્ષિપ્તે પરીશિતુમ્ ।

સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય હાહકોડમૂન્ન વાવકઃ ॥

—સુકિતમુક્તાવાલિમાં રાજશેખર.

આવા અનેક ઉલ્લેખો દર્શાવે છે કે સ્વપ્ન એ ભાસની “જ” કૃતિ છે વળી—

સૂતપારકુતારમ્ભૈઃ નાટકૈઃ બહુભૂમિકૈઃ ।

સપ્તાકૈર્યથો હેમે માયો દેવકુલૈરિવ ॥

—બાણકૃત હર્ષચરિતમાં

ભાસનાં નાટકોનાં ત્રણ મુખ્ય, લક્ષણો દર્શાવ્યા છે

(૧) સૂત્રધારકૃતારમ્ભે: શબ્દો તેના નાટકોને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે; કારણ દરેકનો આરંભ નાન્યન્તે તતઃ પ્રવિશતિ સૂત્રધારઃ, શબ્દો પછી સૂત્રધાર આવીને કરે છે.

(૨) बहुभूमिकै: ડૉ. કુન્દન રાજ, ડૉ. દેવધર વગેરે વિદ્વાનો આ તેર નાટકોને બહુભૂમિકાવાળા માનવા તૈયાર નથી. એમ લાગે છે કે બાણે નાટકોની લખાઈની સરખામણીમાં પાત્રોની સંખ્યા જોઈને આમ કહ્યું છે. મોટા ભાગનાં એકાંકી નાટકોમાં સરખામણીની દૃષ્ટિએ ધણાં પાત્રો છે એમ કહી શકાય. અથવા બાણે મન बहुभूमिकै: એટલે बहुविधभूमिकै: હશે એવું ડૉ. પુસાલકર સૂચવીને કહે છે કે—

‘everyone will endorse the view that our dramas introduce characters of various types and vicissitudes.’

(૩) सप्तार्कः— ડૉ. કુન્દન રાજ, ડૉ. દેવધર, ડૉ. કાણે વગેરે હક-પણે માને છે કે આ નાટકોમાં પતાકા નથી. જેને નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં પતાકા કહી શકાય તેવાં સુંદર ઉદાહરણો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્યત્ર મળે છે તેવાં ઉદાહરણો આ નાટકોમાં નથી. છતાં જેને પતાકા કહી શકાય તેવા પ્રસંગો છે. ખરા. દા. ત., સ્વપ્નમાં પદ્માવતી પરિણય, અભિષેકમાં વાલિવધ અને સુગ્રીવકથા વગેરે. કેટલાંક પતાકાનો અર્થ ‘પતાકારચનાક’ કરે છે. પણ આ બંને તદ્દન જુદાં છે. અલબત્ત ‘પતાકા’ નો અર્થ નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ કરવામાં આવે તો ધણાં ઉદાહરણો આ નાટકો પૂરાં પાડે છે તે આગળ ઉપર જોયું છે. જુઓ પા. ૩૩

ડૉ. કાણે અહીં નાટકૈઃ શબ્દ દોષાથી પ્રકરણ, ઉત્પત્તિકાંકે, વ્યાયોગ વગેરે લઈ ન શકાય એમ કહે છે. પણ ‘નાટક’ શબ્દને બાણે રૂપકના અર્થમાં વાંપેલો હોય તેમ લાગે છે. કારણ બાણ પોતાની કૃતિઓમાં સ્પષ્ટ માટે નાટક શબ્દ પ્રયોજતા જણાય છે. અન્યેષુ નાટકેષુ એવા અનેક રચણે કરેલા પ્રયોજોમાં ‘નાટક’ શબ્દમાં તેઓ બધા રૂપકના રા સમાવી લેતા જણાય છે. જો એમ ન હોય તો દસરૂપકના

નામો લખતાં તેમને ક્યાં વધુ પરિશ્રમ પડવાનો હતો ! વળી વિસ્તારભર્યે તેમને ક્યારેય વિચાર કરતા ક્યાં જી ખરા ? આથી નાટકે એટલે રૂપકો લેવાથી કોઈ મોટો વાંધો આવતો નથી. આમ બાણુનો આ શ્લોક આ તેરે નાટકોના કર્તા ભાસ છે એવું સિદ્ધ કરવામાં પાયાની દલીલનું કામ કરે છે.

૮મી સદીમાં વાક્પતિરાજે ‘ગૌડવહો’ માં ભાસને ‘જ્વલનમિત્ર’ તરીકે વર્ણવ્યો છે. આ નાટકોમાં અગ્નિનો અનેક રીતે ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે.

૧૨મી સદીમાં જયદેવ ભાસને કવિતાકામિનીના હાસ તરીકે વર્ણવે છે. માસો હાસઃ કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ । અને આ નાટકોમાં હાસ્યરસના પ્રસંગો પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે આ નાટકોની રચના કોઈ એક વ્યક્તિની છે અને તે અન્ય કોઈ નહિ પણ આઘનાટકકવિ ભાસની જ છે.

સ્વપક્ષસ્થાપન તો પ્રયત્નપૂર્વક કર્યું, પણ જ્યાં સુધી પરપક્ષ નિરાકરણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સિદ્ધાન્તસ્થાપન સુરિચર રીતે થયું ન કહેવાય આથી આ નાટકો ભાસનાં નથી એવું પ્રતિપાદન કરનાર પક્ષોનું વ્યવસ્થિત ખંડન કરીને આ પ્રશ્નનો અંત આણીશું. આ નાટકોને ભાસનાં નહિ માનનારાઓના મતો બિન્ન બિન્ન રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે.

(૧) શકિતભદ્ર આ નાટકોના કર્તા છે.

(૨) શુદ્રક આ નાટકોના રચયિતા છે.

(૩) કેરલના ચાક્યારોની આ રચના છે.

(૪) નાટકોની રચના પદ્મવ રાજવીઓના દરબારમાં થઈ છે.

(૫) આ નાટકો મૂળ પરથી ભિતરી આવેલી નાટ્ય આવૃત્તિઓ છે.

(૧) શકિતભદ્રે આશ્ચર્યચૂડામણિ નામના નાટકની રચના કરી છે. તેની ‘શૈલી’ ‘વગેરે’ ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોને અળતી આવે છે. આથી આ

નાટકો, બધાં નહિ તો કેટલાંક શક્તિભદ્રે રચ્યાં છે એવી દલીલ કરવામાં આવી છે. વળી પ્રતિમા, અભિષેક અને આશ્વર્થચૂડામણિ મંત્રપારમાં એક દસ્તપ્રતમાં સાથે મળી આવ્યાં. આથી તે એક જ વ્યક્તિ શક્તિભદ્રની કૃતિઓ છે તેવી દલીલ થઈ. પણ આ માન્ય નથી. આધુનિક યુગમાં જેવી રીતે સંગ્રહો બહાર પડે છે તેમ રામકથાને લગતાં નાટકો અદી' સાથે આપ્યાં હોય એ શક્ય છે. વળી, પ્રો. કેશવ દર્પદે ક્રુરે બતાવ્યું કે શક્તિભદ્રના આશ્વર્થ. નાટકની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યું છે કે દક્ષિણમાં આ નાટક પહેલાં કેઈ સંસ્કૃત નાટક હતું નહીં. શક્તિભદ્રનો સમય દસમી સદીનો છે. જ્યારે ભાસ લેખક તરીકે કાલિદાસ અને જાણુના સમયથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. આમ શક્તિભદ્ર ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોનો કર્તા છે એ મન શુદ્ધિના નિષ્પત્તિ પર દલીલ શકતો નથી.

(૨) શ્દ્રક આ ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોના કર્તા છે તેનું માનનારામાં શ્રી. એ. આર. સરસ્વતી અને શ્રી. એમ. આર. કવિ આવે છે. તેઓ આર. દત્તને મૃચ્છકટિકની ગંગમ ચાતુરતિ લેખે છે. શ્દ્રકનો સમય તેના પ્રસિદ્ધ નાટક મૃચ્છકટિકને આધારે જે નક્કી કરવામાં આવ્યો છે તે મુજબ તે કાલિદાસ પહેલાં નથી થયો અને ભાસ તો કાલિદાસ પહેલાં થઈ ગયા એ નિર્ણયવાદ વાત છે. પછી શ્દ્રક આ નાટકોના કર્તા કેવી રીતે દ્વાર્ધ શકે ?

(૩) કેરલના ચાક્યારોની આ રચના છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો દલીલારે છે. અદી પ્રસ્તાવનામાં કે રચાવનામાં અથવા અંતની પુષ્ટિકામાં ભાસનું નામ જ નથી. વળી આ નાટકોની દસ્તપ્રતો કેરલ પ્રાંત સિવાય અન્ય મળી નથી. શ્રી કુષ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી કહે છે સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞામાં 'વિવાહ' માટે 'સંનંધ' શબ્દ વપરાયો છે અને વિવાહના અર્થમાં સંનંધ શબ્દ આજે પણ કેરલના ચાક્યારોમાં વપરાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ નાટકો કેરલના ચાક્યારોની રચના છે.

આ મત પણુ માન્ય નથી. ભાસનું નામ નથી તેથી તે ચાક્યારોની રચના છે એમ કેમ માની શકાય ? ચાક્યારોનું પણુ નામ તો નથી જ ને ! વળી કેરલમાં જ હસ્તપ્રતો મળી તેનું કારણુ તો ઉત્તરમાં ધર્માધિ મુસલમાનોએ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોનો નાશ કર્યો હશે, એમ માની શકાય મિતાક્ષરા પદ્ધતિમાં આજે પણુ વિવાહના અર્થમાં સંબંધ શબ્દ વપરાય છે. અને કેરલના ચાક્યારોમાં આવું ઉચ્ચ કવિત્વ જ ક્યાં હતું કે નાટકોની રચના કરી શકે ? નલોદય વગેરે તે બાજુની કૃતિઓમાં ક્યાં ઉચ્ચ કાવ્યત્વ મળે છે ?

(૪) એક મત આ નાટકોની રચના પદ્મવરાજવીઓના દરબારમાં થયેલી સ્ત્રીકારે છે. ભરતવાક્યમાં રાજસિંહઃ પ્રજાસ્તુ નઃ એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. અને પદ્મવ વંશના નરસિંહ વર્મા ખીજા કે તેનમારને રાજસિંહ એવું ઉપનામ ધારણુ કર્યું હતું અને તેના સભાપંડિતે આ નાટકોની રચના કરી તેના પાલકે પદ્મવનરેશોનો રાજસિંહ નામથી ભરતવાક્યમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ મત સમર્થન વિનાનો સિદ્ધ થયો છે. ઇતિહાસે આ રાજના દરબારમાં કોઈ સમર્થ કવિ કે પંડિત હોવાનું નોંધ્યું નથી. અને કદાચ માની લઈએ કે એવો કોઈ કવિ હતો તો પછી તેણે પોતાના નામને શા માટે છૂપું રાખ્યું અને કૃતિઓની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યું નહિ? કારણુ કે પદ્મવરાજવીઓના કળપૂર્વે નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કવિના નામનો ઉલ્લેખ કરવાની પ્રથા, કાલિદાસ, ભરભૂતિ વગેરેના નાટકોમાં દર્શાવ્યું છે તેમ, અસ્તિત્વમાં આવી ચૂકી હતી.

(૫) એવું સમજવાનો પ્રયાત્ન પણુ થયો છે કે આ નાટકો કેરલના કવિઓની રચના હલે ન હોય પણુ ત્યાંના વિદ્વાનોએ તેને નખ્તાલાયક બનાવવા માટે મૂળ પરથી જે રંગ આવૃત્તિઓ તૈયાર કરી તે તેર નાટકોરૂપે આજે મળી આવે છે. ડૉ. બાર્નેટ માને છે કે પાંડય રાજવીઓના સમયમાં આવી રીતે મૂળે નાટકો પરથી રંગ આવૃત્તિઓ તૈયાર થઈ હતી. અહીં પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય કે જો આ

રંગ આવૃત્તિઓ હોય તો મૂળ આવૃત્તિઓ ક્યાં છે? ડૉ. થોમસે તો ખતાવ્યું છે કે સ્વપ્નના કથાનક કે મૂળ પાઠમાં કોઈ ફેર પડ્યો નથી. ડૉ. વિન્ટરનિટ્ઝ આ નાટકોને Compilation પણ સ્વીકારતા નથી. ૮

ડૉ. પુસાલકર પણ આ સમસ્યાની વિસ્તૃત ચર્ચા અનેક મુદ્દાઓને અનુક્રમીને કર્યા પછી 'ઘોડા ફરફારો સાથે આ નાટકો ભાસનાં છે,' એમ માને છે. ૯

એ. એસ. પી. અય્યર સ્વપ્ન. પ્રતિજ્ઞા. ને ભાસની ૪ રચનાઓ ગણાવે છે, જ્યારે બાકીનાં નાટકો ભાસના સિધ્ધે કે મિત્રોએ રચ્યાં હશે અને ભાસે તેને સુધારી વધારીને મૂક્યાં હશે, આના સમર્થનમાં તે ગણાવે છે કે રોકસપીયરે Timon of Athenes, Antony and Cleopatra કે Henry IV માં ઘોડાધોળા પોતાનો હાથ બતાવ્યો છે જ્યારે બાકીની રચના તેના સિધ્ધેની છે. ૧૦

દંતુએ: It is simply absurd to call plays like Swapna or Avī compilations. Macbeth and Julius Caesar remain works of Shakespeare even when they are adapted for stage... We always find some original idea (in these plays) which presupposes an original poet and not a compiler.

—Dr. Winternitz

* દંતુએ: Minor changes are inevitable and might have been introduced by the stage. But that does not rob Bhasa of the author ship of these plays.—A. D. Pusalkar, Bhasa A Study. P. 60.

૧૦ દંતુએ: A. S. P. Ayyar Bhasa P. 33

ભાસની જીવનઝરમર

વિશ્રુત નાટ્યશાસ્ત્રી ભરતે નાટકને પંચમ વેદ કહ્યો છે. કવિ-કુલશુરુ કાલિદાસે નાટ્યને વિલિન્ન રુચિ ધરાવનાર લોકોનું એક માત્ર સમારાધન કહ્યું છે. આ વસ્તુનું સમર્થન ભાસનાં નાટકો જોતાં થાય છે. સંસ્કૃત નાટકોના વિકાસના ઇતિહાસમાં ભાસ જન્યવ્યમાન મણિ છે. સંસ્કૃત નાટકોનો પિતા છે, મહાકવિ કાલિદાસ જેવાએ પણ એને પ્રથિતયશ્ચ કહીને નવાજ્યો છે.

આવા મહાન સાહિત્યકારના જીવન વિષે સાવ અંધારપટ હવાયેલ છે. પરંપરાએ તેમને વિષે કેટલી દંતકથાઓ ઉપજાવી છે અને જાળવી છે. પહેલાં આપણે તેમનો અભ્યાસ કરીએ.

ભાસ વિષે દંતકથાઓ

(૧) ભાસ અને વ્યાસમાંથી કોણુ શ્રેષ્ઠ છે તે નક્કી કરવા કોઈ પણ સમર્થ નિર્ણાયક ન મળ્યો. તેથી એ બન્નેની કૃતિઓ અગ્નિમાં નાખવામાં આવી કહે છે કે અગ્નિએ ભાસની કૃતિઓ બાળી નહિ.

આ દંતકથા ઉપરથી એટલું જ સમજી શકાય કે મહાભારતના કથાવસ્તુને લઈ ને નિર્માણ પામેલાં ભાસનાં નાટકો વ્યાસ કરતાં કવિત્વ દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિનાં હતાં.

(૨) ભાસને દેટલાક ધોળી (ધાવક) માને છે; અને તેને રાજ્ય હર્ષના દરખાસ્તો કવિ હોવાનું સ્વીકારે છે. આ કવિ ધાવકે પ્રિયદર્શિકા અને રતનાવલી નાટકો લખીને હર્ષને નામે ચઢાવી દીધાં હોવાં જોઈએ. દક્ષિણ ભારતના એક વિદ્વાન શ્રી ટી એસ નારાયણ શાસ્ત્રી અને શ્રી પરંજયે જેવા વિદ્વાને પણ ભાસને પ્રિયદર્શિકા વગેરેનો લેખક માનવાની દિશામાં કરી છે. શ્રી ટી એસ નારાયણ શાસ્ત્રીએ રાજશેખર સિખિત

મનાતા કવિવિમર્શ નામના ગ્રન્થમાંથી એએક એવાં અવતરણો^૧ આપ્યાં છે, જેથી ભાસ અને ધાવકની એકતા વ્યક્ત થાય છે. પણ આની સામે એમ કહી શકાય કે ભાસને ધાવક માનવો એ મહાન જમ છે. શ્રી નારાયણ શાસ્ત્રીને મળેલા (અહીં ફૂટનોટમાં ઉદ્ધૃત કરેલા) એ શ્લોકો એમના કોઈ મિત્ર પાસેથી સાંપડ્યા હતા. એવા શ્લોકો પ્રમાણુ-ભૂત કહી શકાય નહીં. શ્રી. પરાંજપેએ કરેલી ભાસનાં નાટકોની નાગાનન્દ અને પ્રિયદર્શિના સાથેની સરખામણી ઉપરથી પ્રિયદર્શિના વગેરે માટે ભાસનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ લાગતું નથી; કારણ કે એવી સરખામણી તો ગમે તે એ કવિઓનાં ગ્રંથોમાં થોડા પ્રયત્ને પણ થઈ શકે. દૂંઠમાં ઈ. સ. પૂર્વે થઈ ગયેલ ભાસને ઈ. સ. ની સાતમી સદીના માનવા તે ઇતિહાસ અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે.

(૩) ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્ત વિષે એક પ્રચલિત કથા છે કે ભાસનાં નાટકોની પરીક્ષા કરવા વિવેચકોએ તેમને અગ્નિમાં નાખ્યાં. આમાં અગ્નિ સ્વપ્ન. નાટકને બાળવા સમર્થ થઈ શક્યો નહીં. ૨

પણ આનો આશય એ જ કે વિવેચકોએ સ્વપ્નવાસવદત્ત નાટકને સર્વોત્તમ ગણ્યું. ઉપરની વાત લક્ષ્યમાં રાખીને જ કદાચ વાક્યપતિરાજે

૧ કારણં તુ કવિત્વસ્ય ન સ્વપ્નકુટીનતા । ધાવકોડપિ દિ વદ્ભાસઃ
કવીનામપ્રિમોડમવત્ ।

આદૌ માસેન રચિતા નાટિકા પ્રિયદર્શિકા । નિર્દિવ્ય રસનસ્ય કસ્ય ન પ્રિયદર્શના
સસ્ય રતનાવલો નૂનં રાનમાલેવ રાજતે । દશદશકસામિન્યા વદાસ્યત્યન્ત શોભના ॥
નાગાનન્દ સમાલોક્ય મસ્ય શ્રીદુર્પવિક્રમ । અમન્દાનન્દમરિતઃ સ્વસમ્યકરોત્
કવિમ્ ॥

(કવિવિમર્શ By રાજશેખર)

૨ માત્રનાટકચક્રેડપિ છેકૈઃ શિષ્ટે પરીશિતુમ્ ।

સ્વપ્નરામચંદ્રસ્ય દાદકોડમૂળ પાતકઃ ॥ રાજશેખરઃ કાવ્યમીમાંસા

મગ્ધવદ્દો નામના એમના પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલ મહાકવ્યમાં ભાસને ;
જલણમિત (જ્વલનમિત્ર-અગ્નિનો મિત્ર) કહ્યા હોવા જોઈએ.^૩

(૪) એમ પણ કહેવાય છે કે ભાસનું જ એક નામ ઘટકર્પર હતું. આ ઘટકર્પરના કર્તાએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે પોતાને યમકેરચનામાં હરાવશે તો એને માટે પોતે ઘડાના ઠીકરા (ઘટકર્પર) વડે પાણી ભરશે.

રાજા વિક્રમના દરબારનાં નવરત્નો પૈકી એક ઘટકર્પર નામના લગભગ ચોથીથી છઠી શતાબ્દીની વચ્ચે મનાતા આ કવિને ઈ. સ. પૂર્વે થનાર ભાસમાનવો એ હકીકત કાળક્રમની દૃષ્ટિએ તદ્દન અસંગત છે.

આ પ્રમાણે ઉપર પતાવેલ ભાસ વિષે પ્રચલિત દંતકથાઓ અને તેમનું નિરસન કરી તેમની કૃતિઓના અભ્યાસથી અનુભિત થતા તેમના વ્યક્તિત્વ વિષે હવે આપણે વિચાર કરીશું.

ભાસનું વ્યક્તિત્વ

કવિતા કામિનીના હાસ મનાતા ભાસ જાતે આહ્લણ હતા. વર્ણુ-શ્રમ વ્યવસ્થા તરફના તેમના આગ્રહથી, આહ્લણ ધર્મના પક્ષપાતી હોવાથી અને તત્કાલીન પરંપરામાં વિદ્યાક્ષેત્રે તેમનું આધિપત્ય જણાતું હોવાથી એમનું આહ્લણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

ભાસ એ કદાચ એમનું જોતનામ પણ હોય. પ્રાચીન સમયમાં વ્યાવહારિક વિશિષ્ટ નામને બદલે કેટલાક જોતનામને પોતાના નામ તરીકે સ્વીકારતા હતા.

ભાસ લગવાન વિષ્ણુના પરમવૈષ્ણવ-સાચા ભક્ત હતા એમની કૃતિઓમાં નાન્દી સ્લોકોમાં અને અન્યત્ર લગવાન શ્રીવિષ્ણુ અને તેમનાં જ અભિન્ન સ્વરૂપો નારાયણ, હરિ, શ્રીધર, કેશવ, દામોદર અને શ્રીવિષ્ણુનાં અવતારી સ્વરૂપો જેવાં કે વરાહ, વામન, નરસિંહ, રામ-

૩. માર્કમ્મ જલણમિતે કર્તાદિવે સ્થાલિ રહુવારે ।

સો મન્ધવે જ મન્ધમ્મિ હારિમન્દે જ જાણન્દો ॥

કૃષ્ણ, યજ્ઞરામ વગેરેની સ્તુતિ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ મુખ્યત્વે વિદ્યુલક્ષ્મી હતા. આમ છતાં કોઈ અન્ય દેવ તરફ એમનો પૂર્વગ્રહ ન હતો. તેથી તે પ્રતિષ્ઠા યૌગન્ધરાયણમાં ભગવાન વૃણધર (ચંકર) અને તેમના પુત્ર કાર્તિકેયની પણ વંદના કરી છે. એ સાથે બ્રાહ્મચરિત્રમાં ભગવતી માતા કાલીની પણ વંદના કરી છે. આ ઉપરથી તેઓ વિશાળ માનસવાળા એક સાચા ભક્ત હતા. પૈદિક કર્મકાંડમાં પણ એમને ભારે શ્રદ્ધા હતી.

નિવાસ

તેઓ ઉત્તર ભારતના નિવાસી હોવાનું અનુમાન થાય છે; કારણ કે એમની કૃતિઓમાં ઉત્તર ભારતમાં આવેલ નગર, નદી, પર્વત તથા રીનગિરાભેતુ' વ્યાપક વર્ણન છે. ઉજ્જયિની, અયોધ્યા, અથુરા માટે એમને ભારે આકર્ષણ છે. આ ઉપરથી એમ પણ કહી શકાય કે તેઓ આ દેશોમાં ક્યાં પણ હોય. એમનાં ધણીખરાં નાટકોમાં આવતી ભરતવાક્યની 'દ્વિમવદ્વિન્મ્યકુળલામ્' પંક્તિ પણ તેઓના ઉત્તર ભારતીયત્વ વિશેનું સમર્થન કરે છે. ઉત્તરભારતની તુલનામાં તેમનું 'દક્ષિણભારતનું' જ્ઞાન મર્યાદિત જણાય છે. એમની દક્ષિણ ભારત વિશેની માહિતી રામાયણ તથા મદાભારતમાં આવેલ દક્ષિણ ભારતના વર્ણન સુધીની જ છે. રામની કથાઓના વર્ણનમાં રામેશ્વર જેવા તીર્થનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો નથી. (દા. ત અભિષેક નાટકમાં સંકષ્પતિ રાવણને મારવા રામ જાય છે ત્યાં રામેશ્વરનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.)

સ્વભાવ

ભાસ સ્વભાવે અન્વંત વિનમ્ર અને વિનોદપ્રિય હશે. તેથી તેઓ પોતાના કુટુંબને પણ સુખી બનાવી શક્યા હશે. નીનિબીરુતા, રીખજ, આનંદપ્રીક્તા, આચારવાદિના આ એમના સ્વભાવનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો હતાં. વિદ્વતા

ભાસ અનેક શાસ્ત્રોના પારંગતી વિદ્વાન હતા તેમનું વૈદ્ય અર્ચંતો-મુખી હતું પૈદિકસાહિત્ય ઉપરાંત ધનિકાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ-

શાસ્ત્રના તેઓ અધિકારી વિદ્વાન હતા. લોકકથાઓનો પણ તેમને ભારે રસ હતો. સાહિત્યશાસ્ત્રના તેઓ ગર્ભગ્રંથ પંડિત હતા.

ભાસનું વાતાવરણ

ભાસનો રાજકુળો સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ દેખાય છે. રાજમહેલ તથા અન્તઃપુર વગેરે નિરુપલુખાં તેઓને ભારે રસ છે. રાજસિંહઃ પ્રજામ્ભુ નઃ એ ભરતવાક્યરથ પંક્તિ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કોઈ રાજા અને રાજકુળો સાથે તેમનો નિકટનો સંબંધ રહ્યો હશે. એમણે એમનાં નાટકોમાં ઘણું કેકાણે અમાત્ય (યૌગન્ધરાવણ જેવા) સેના, યુદ્ધ, રાજકુળ વગેરે વર્ણન કર્યાં છે. તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે. પણ આ ઉપરથી એમ માનવું કે ભાસ એક રાજા હતા તે એ વધારે યત્ન છે.

ભાસના આદર્શો

સાહિત્યનો અભ્યાસી જીવ કોઈ પણ મહાન સાહિત્યકારના આદર્શો જાણવા માટે ઉત્સુક હોય છે; કારણ કે તેવા આદર્શોમાંથી પોતે પ્રેરણાનાં પીયૂષનું પાન કરી પોતાના જીવનને ઉદાર કરી શકે. આ હિસાબે આપણે પણ એમની કૃતિઓમાંથી સચિત થતા વિવિધ ક્ષેત્રને લગતા આદર્શોની અહીં વિચારણા કરીશું.

ધર્મપરાયણતા

ભાસ ‘ધર્મે રક્ષતિ રક્ષિતઃ’ ના સિદ્ધાન્તમાં માનનાર છે. ‘ધર્મે વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રતિષ્ઠા’ ના સત્વનું અનુસરણ કરનાર ભાસ એમ વિચારે છે કે ધર્મનું જે આલંબન કરે છે એને જ ધર્મ બચાવે છે. સત્યની પ્રતિષ્ઠાથી સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે એનો વિનાશ થતાં સર્વનો વિનાશ થાય છે. કર્ણભારમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દેહ પડયા પછી ગુણો ટકી રહે છે. (હતેષુ દેહેષુ ગુણા ધરન્તે) પ્રતિમા નાટકમાં પણ શ્રીરામ સત્યવ્રતપાલન માટે બદ્ધપરિકર છે.

દાન અને અસિદ્ધાન

કર્ણુભારમાં ભાસે કર્ણુના મોઢે એક સરસ ઉક્તિ મળી છે. 'વપ્યત જતાં શિક્ષણ નાશ પામે છે, દદ મૂળવાળાં વૃક્ષો પડી જાય છે અને જળાશયમાં આવેલ પાણી સંકાષ્ટ જાય છે પણ હોમેલ અને આપેલ તેમ ને તેમ રહે છે.'^૧

ભાસ દાન અને અસિદ્ધાન પ્રત્યુપકારની ભાવના વગરનાં હોવાં જોઈએ તેમ માને છે. અન્વ દેશો કરતાં દાનની ખાજતમાં ભારતની એ વિશેષતા છે કે આ દેશમાં દાન કેવળ ગોદાન કે અન્ય વસ્તુના જ દાન નથી આપતા પણ વંશની સુરક્ષા માટે કન્યાદાન, જીવનના ઉદાત્ત નિર્વાહ માટે વિદ્યાદાન, જીભુક્ષિતોની ક્ષુધાના સમન માટે અપાત્ર અન્નદાન પણ આગવું મહત્ત્વ ધરાવે છે

પુરુષાર્થ અને ભાગ્યવાદ

ભાસ પુરુષાર્થમાં પૂરી રીતે માને છે. પ્રતિભાધીન-ધરાયણમાં આ માટે એક સરસ વિચાર રજૂ કરે છે. 'કાષ્ઠમંથનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે; ખોદવામાં આવે તો પૃથ્વી પાણી આપે છે. ઉત્સાહી બોકોને માટે કંઈ (પણ) અસાધ્ય નથી. ખરી સ્ત્રિમાં શરૂ કરેલા પ્રયત્ન સફળ થાય છે.'^૨

પુરુષાર્થનો દિમાયતી હોવા છતાં ભાગ્યની પ્રબલતાનો પણ ભાસ સ્વીકાર કરે છે. ધણીવાર પુરુષ-પ્રયત્નને ભાગ્ય નિષ્ફળ બનાવી મૂકે છે તે વાન ભાસ સારી પેઠે જાણે છે. નિવૃત્તિના વિદ્યાસને ચક્રના

૧ શિક્ષા ધર્મઃ સચ્છતિ કારણ્યર્થવાત્, મુચ્ચદ્મૂલા નિપતન્તિ પાદવાઃ ।

જલં જલસ્થાનગતં ચ દુષ્યતિ દુતં ચ દક્ષ ચ દર્શય તિષ્ઠતિ ॥

—કર્ણુભાર : ૨૩

૨ કાષ્ઠદગ્નિગ્રાંથો મધ્યમનાદ મૂર્ધ્વસ્તોયં સમ્યક્માના દદાતિ ।

મૌરસાહુમ્નો નાસ્ત્યસાધ્યં મરણં માર્ગારબ્ધાઃ મર્ચ્ચનાઃ વદન્તિ ॥

(પ્રતિષ્ઠા ૦ ૧-૨૮)

આરાઓની સાથે સરખાવે છે. ‘સમયાનુસાર પરિવર્તન પામતી જગતની ભાગ્યપંક્તિ ચક્રના આરાઓની માફક ઊંચી નીચી ચાલ્યા જ કરે છે.’

સહચાર અને સહકાર

ભારતીય સમાજની વિશિષ્ટભાવ વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનો આદર કરતો ભાસ એમ માને છે કે સર્વે માનવો એકમેકના સહકારથી કામ કરે. જેમ એક હાથની સમસ્ત પાંચેય આંગળીઓ મહર્ષવની છે તેવી રીતે સમાજમાંના દરેક વર્ણો આવરણક છે. સર્વ પ્રાણીઓના-ભૂતમાત્રના કંધ્યાણુ માટે લોકસંપ્રદાય કામ કરીને સહચાર અને સહકારની ભાવનાના સેવનમાં માનવનું કંધ્યાણુ છે.

નિર્ધનતા

ભાસ દરિદ્રતાને ધિક્કારે છે. તેના મતે નિર્ધન માણસ એક ચાલતું મડકું છે. કોઈ એનો આદર કરતું નથી, એનાથી મિત્રો અળપયા હોય તેવો વર્તાવ કરે છે. કોઈએ કરેલ કુબૃત્ય એને માથે ઢોળી દેવામાં આવે છે. એવાને દુઃખ પછી દુઃખ જ આત્મ્યા કરે છે. ભાસના ‘આરુદત’ મંથી આ વિષે સારો એવો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આ ઉપરાંત ધનની સાર્થકતા વિષે પોતાનો મત વ્યક્ત કરતાં એ કહે છે કે ધનની સાર્થકતા ત્યારે જ છે કે જ્યારે એ યશ તથા દાન માટે વપરાય. મિત્ર જનોના કષ્ટ પ્રસંગે પણ એનો જરાખર વિનિયોગ થવો જોઈએ. આરુદતે કંઈ આવા જ દાન કર્યા હતાં.

મૈત્રી

મૈત્રી વિષે પણ ભાસના ઉચ્ચ આશો છે, દુઃખથી સંતપ્ત મિત્રો ઉપર આધાર રાખનાર વ્યક્તિને ઊડી દેવામાં તે મૈત્રીનો

ઽ ઘાલક્રમેણ જગતઃ પરિવર્તમાના ચક્રાવર્તક્રિય ણ્ઠ્ઠતિ માત્સર્યક્રિઃ ॥

(સ્વપ્ન ૦ ૧-૪)

દ્રોહ થાય છે. આથી જ યૌગન્ધરાયણ ઉદ્ધવને (મિત્ર ભાવે પણ) છોડી દેતો નથી. આ ઉપરાંત રામ, સુગ્રીવ તથા વિભીષણ પ્રત્યે, અત્યંતમા દુર્યોધન પ્રત્યે કંઈ આવો જ સુહૃદ્ભાવ બતાવે છે. શત્રુના હંમેશાં પ્રાણુધાતક છે. તેથી સર્વભૂતસૌહાર્દ એ જ આદ્યશીલ વસ્તુ છે.

રાજ્યો તથા અમાત્યો

ભાસના રાજવી સંબંધી વિચારોના અભ્યાસ કરતાં માલુમ પડે છે કે રાજને હંમેશાં પોતાના ઉત્તરદાયિત્વનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ એ અત્યધિક વિચારો ન હોવો જોઈએ. રાજ્યો તે સમજાવું જોઈએ કે એ પહેલાં પ્રજાનો સેવક છે અને પછી રાજ, રાજ્યો ધર્મ તથા કાયદો જગત્તર પગાવવાં જોઈએ. એણે પ્રધાનોના માનસની જાંડી પરીક્ષા કરવી જોઈએ સમયે પ્રેમ અને સમયે ગુસ્સો બતાવતાં પણ આવડવું જોઈએ. શુભચરો દ્વારા એણે પકાસી રાજ્યો તથા લોકોનાં ચરિત્રને જોતાં રહેવું જોઈએ. રાજ્યો પોતાના જીવને સારી પેઠે સાચવવો, પણ સુદ્ધ ગ્રામ યતાં તેની જરીકે દરકાર ન રાખવી. રાજ્યો સર્વજનતાના માનના અધિકારી છે, પણ એ રાજ્યો ઋષિમુનિઓનાં ચરણોની વંદના કરે રાજ્યો ભલે પૈલવથી વિભૂષિત રહે પણ એ સાથે જ સાર્વજનિક કાર્યો માટે તેઓ સર્વદા દરિદ્ર રહે

અમાત્યોએ દેશના હિત માટે સ્વાર્થરહિત ચર્ચાને કામ કરવું જોઈએ એમાં વ્યક્તિગત લાભને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. વત્સદેયની મુક્તિ માટે અમાત્યપ્રવર યૌગન્ધરાયણે પોતાનાં સુખોનું બલિદાન આપ્યું હતું તે જાણીનું છે. મન્ત્રીઓએ રાજ્યપદ્ધતિને લગતાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ અને વહુજનહિતાય કાર્ય કરતા રહેવું જોઈએ.

શૃદ્ધિપુત્રી

ભાસનો શૃદ્ધિપુત્રી વિષેનો આદર્શ બહુ જાણીતો છે પતિના જીવનના દરેક પરિવ્રમભર્યા કાર્યમાં પત્ની એક વિરામ છે, પ્રેમાળ શૃદ્ધિપુત્રી છે.

ભારતીય પત્નીએ પતિને પરમેશ્વરની માફક જોવા જોઈએ. સાથે જ પતિએ પણ પત્નીને પૂર્ણ માન અને આદરથી સન્માનવી જોઈએ. જોકે આવાં આદર્શ જોડાં ભાગ્યે જ હોય છે (અલ્પ તુલ્યશીલાનિ દ્વન્દ્વાનિ સ્વજ્યન્તે પ્રતિભા)—એમ પણ ભાસ સ્વીકારે છે. આ ઉપરાંત પતિ-પરિચરણ પરાયણા પત્નીના આદર્શ વિષે ભાસે પ્રતિભા નાટકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

“મહણુ સમયે પણ તારા (ચંદ્રની રોદિણી) ચંદ્રની પાછળ જાય છે. જ્યારે વનનું વૃક્ષ પડે છે ત્યારે લતા પણ જોડાય ઉપર પડે છે. કાલ્પમાં ખૂંપેલા હાથીનો હાથણી ત્યાગ કરતી નથી. (માટે સીતાજીને) વનમાં જવા દો અને ધર્મ આચરવા દો. ખરેખર સ્ત્રીઓ તો પતિપરાયણ હોય છે. (પ્રતિભા: ૧:૨૫)

પત્ની જ્યારે પતિથી વિરહિત હોય તો તેણે શયુગાર સજ્જા ન જોઈએ, નેત્રોમાં અંજન આંજવું ન જોઈએ, કેશ છૂટા રાખવા જોઈએ.

ભાસે કન્યા માટે પતિ કેવો જોઈએ એનું નિરૂપણ પ્રતિભા, (૧૨/૪) માં કર્યું છે. એ પ્રમાણે જોતાં કન્યા માટે વરની શોધ કરતાં પહેલાં તો વરનું કુળ ઉત્તમ હોવું જોઈએ. પછી તે વર ક્રોધળ લલ્લય ધરાવતો હોવો જોઈએ અને છેલ્લે તે પરાક્રમી એટલે કે શૂર હોવો જોઈએ. ૩૫ ન હોય તો સ્ત્રી સમ્માજમાં ટીકા થવાના ભયથી વર ૩૫વાન હોય તેમ પણ ઇચ્છા રાખવામાં આવતી.

પરિચારક વર્ગ

પરિચારકોના કર્તવ્ય વિષે ભાસનો મત છે કે તેમણે પોતાના સ્વામી પ્રત્યે પૂર્ણ વફાદાર રહેવું જોઈએ. પોતાના માનિકનું લણ આઈ, જે તેને સારી રીતે જાણ કરતો નથી, તે મર્વા પછી સ્વર્ગ મેળવી શકતો નથી. આ સાથે સ્વામીએ પણ પરિચારક વર્ગ તરફ

તુઝકાર દષ્ટિથી ન જોવું જોઈએ. ભાસનાં નાટકોમાં સેવકો કે સેવિકાઓ પ્રત્યે તિરસ્કારનો ભાવ ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી. ફક્ત પ્રતિમા નાટકમાં પ્રતિમાગૃહમાં મંદિરને સાફ રાખનાર ‘સુધારક’ને પેલો ‘ભટ્ટ’ ધમકાવે છે એટલું જ, બાકી સીતા, કુરંગી, વાસવદત્તા, પદ્માવતી, વસન્તસેના વગેરે તેમની દાસીઓ સાથે સખીઓ જેવા વ્યવહાર રાખે છે.

શિક્ષણ, વ્યાયામ અને અને અન્ય ક્રીડાઓ

ભાસને બિદ્યોપાર્જન માટે ખૂબ પ્રેમ છે. વિદ્વાનો તરફ એનો આદોભાય છે. એમનું માનવું છે કે ‘વિદ્યાને હંમેશાં તાજી રાખવી’ જોઈએ (‘શિક્ષા કથં ગચ્છતિ કાલપર્યંતઃ । કર્ણભાર) અન્યથા સમય વીતતાં કટાર્થ જાય છે.

ભાસ રમતો અને વ્યાયામનો પુસ્કર્તા છે. ઉદ્યમે દરિનપાલન તથા શિકારનો તથા સંગીન(ધોપવતી વીણા)નો શોખીન બતાવ્યો છે. પદ્માવતીને કન્દુક ક્રીડામાં ખૂબ રસ લેતી દર્શાવી છે. જામ, દુર્યોધન, બલરામ, કૃષ્ણ કુરુતીમાં કુશળ છે. કર્ણુ અને શલ્ય ઘોડેસવારીમાં નિપુણ છે. અભિમન્યુનો બાણ પ્રયોગ જાણીતો છે. સીતાનો બાજવૃક્ષોને પાણી પાવાનો શોખ પણ જાણીતો છે એમનાં પાત્રોમાં કેટલાંય છૂતક્રીડાનાં પણ શોખીન છે.

સાહસ

શૌર્ય અને સાહસ માટે ભાસને અત્યંત પ્રેમ છે, જ્યારે કાયરતા માટે ઘૃણા છે નજળા માણસો રાજ્યને ટકાવી શકતા નથી સ્વાતંત્ર્ય રાજ્ય, બિદ્યામા મગ્નું નથી (દૂતવાક્ય)

ભાસની કૃતિઓ

સંસ્કૃત સાહિત્યના કોઈ પણ નાટકકાર કરતાં વધુમાં વધુ નાટકો લખવાનું બહુમાન ભાસને ફાળે જાય છે. આ નાટકોનો ભંડાર ઈ. સ. ૧૯૧૦ના અરસામાં ત્રિવેન્દ્રમમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોની શોધ કરતાં ૫૦ ગણપતિ શાસ્ત્રીને મળી આવ્યો હતો. એ નાટકોમાં આવેલ કથાવસ્તુના ઉદ્ભવના આધારે એમનું નીચે પ્રમાણેનું વિભાજન સર્વમાન્ય અને સુપ્રચલિત છે.

(અ) મહાભારત ઉપર આધારિત :

- (૧) મધ્યમન્યાયોગ, (૨) દૂતવાક્ય, (૩) દૂતધટોત્કચ, (૪) કર્ણભાર, (૫) ઊરુભંગ, (૬) પંચરાત્ર

(બ) રામાયણ ઉપર આધારિત :

- (૧) પ્રતિમાનાટક, (૨) અભિષેકનાટક

(ક) હરિવંશ ઉપર આધારિત :

- (૧) બાલચરિત.

(દ) ઉદયન કથા ઉપર આધારિત :

- (૧) પ્રતિજ્ઞાયોગધરાયણ, (૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત.

(ઈ) શૈભાન્સ:-

- (૧) અવિભારક, (૨) ચારુદત્ત.

કેટલાક વિવેચકો ઉપરનાં ભાસનાં નાટકોનો ભરતવાક્ય, ૭૦૦ સંખ્યા, એમાં આવેલ વિચાર તથા માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણની નજરે રચનાક્રમ નક્કી કરે છે.

ડૉ. પુસાલકર કથાવસ્તુ, શૈલી, સંવાદ પ્રમાણ, શ્લોકસંખ્યા, ભાષા વગેરેને આધારે ભાસનાં નાટકોનો નિમ્નાનુસાર ત્રણ ક્રમ દર્શાવે છે:

(૧) પ્રથમ ક્રમ

દૂતવાક્ય, કર્ણભાર, દૂતધટોત્કચ, ઊરુભંગ, મધ્યમન્યાયોગ, આ નાટકોમાં અનુષ્ટુપ પ્રમુત્વ, ભાષા સાથે ઝાઝી છૂટ, પ્રમાણમાં

સંવાદ ઝોઝા એ ઉપરથી આ રચનાઓ એમની (ભાસની) પ્રારંભિક રચનાઓ સામે છે.

(૨) દ્વિતીય ક્રમ

પંચરાત્ર, અભિષેક, બાલચરિત, અવિમારક. આ નાટકોમાં ભાસે વસ્તુચક્રનની કાળજી ઠીક ઠીક રાખી છે. એ ઉપરાંત અંક તથા પાત્રોની સંખ્યા પણ આ બધાં નાટકો (Second group) માં વધી છે. સંવાદ તરવની વિપુલતા, એવં નૃત્ય તથા ગીત નેવાં તરવો દાખલ થયાથી આ રચનાઓમાં ઉપરનાં એકાંકીઓ કરતાં ભાસના પ્રગતિશીલ માનસનાં દર્શન થાય છે.

(૩) તૃતીય ક્રમ

ઉદ્દેશ આવે છે પ્રતિમા, પ્રતિજાવૌગન્ધરાયણ, સ્વપ્નવાસવદત્ત અને ચારુદત્ત. તૃતીય વિભાગનાં આ બધાં નાટકોમાં સંવાદ તરવોનો સુંદર ઉપયોગ થયો છે. આમાં અપ્ન. અને ચારુદત્તમાં એક એક અંક તો એવો છે કે જેમાં એક પણ શ્લોક નથી. આ નાટકો સખતાં કવિનો માનસશાસ્ત્રીય દષ્ટિકોણ પરિપક્વ થયેલો છે. સુકમાન્વેષણ અને નાટકીય સૂત્રની બાબતમાં આ ઉદ્દેશ વિભાગનાં નાટકો નેતાં સામે છે કે કવિ સિદ્ધદત્ત બની ચૂક્યા છે.

ડૉ. પુસાલકરે ભાસનાં નાટકોનો ક્રમ આવી રીતે બનાવ્યો છે. ત્યાં ડૉ. એસ. એસ. પી. અપ્પરે ભાસનાં નાટકોમાં આવેલ વિષયવસ્તુ, ભરતવાક્ય, કથાનિપુણતા, નાટ્યશિષ્ટ અને તે નાટકોમાં દેખાતી મૌલિકતાના આધારે ભાસના નાટકોને જુદા જુદા ક્રમમાં ગોઠવે છે. તેઓ માને છે કે ભાસનાં પ્રારંભિક નાટકોનું વસ્તુ મદા-દાન્યોમાંથી લેવામાં આવેલ હોય, અને પછીનાં પરિપક્વ દક્ષાનાં નાટકોનું વસ્તુ લોકગીત કે પ્રચલિત દંતકથાઓમાંથી લેવામાં આવેલ હોય. અહીં ડૉ. અપ્પરે માનેલ ભાસનો નાટકક્રમ નીચે જતાવીશું. અને બીજા બાજુ ડૉ. પુસાલકરને અભિમન નાટકક્રમ પણ દર્શાવીશું.

ડૉ. અચ્યર મુજબ

- (૧) દૂતધટોત્કચ
- (૨) કર્ણુભાર
- (૩) મધ્યમન્યાયોગ
- (૪) હિરુભંગ
- (૫) દૂતવાક્ય
- (૬) પંચરાત્ર
- (૭) બાલચરિત
- (૮) અભિષેક
- (૯) પ્રતિશાયૌગંધરાયણ
- (૧૦) અવિભારક
- (૧૧) પ્રતિમા
- (૧૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત
- (૧૩) ચાતુહત્ત

ડૉ. મુસાલકર મુજબ

- (૧) દૂતવાક્ય
- (૨) કર્ણુભાર
- (૩) દૂતધટોત્કચ
- (૪) હિરુભંગ
- (૫) મધ્યમન્યાયોગ
- (૬) પંચરાત્ર
- (૭) અભિષેક
- (૮) બાલચરિત
- (૯) અવિભારક
- (૧૦) પ્રતિમા
- (૧૧) પ્રતિશાયૌગંધરાયણ
- (૧૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત
- (૧૩) ચાતુહત્ત

ઉપર પ્રમાણે ભાસનાં નાટકોનો રચનાક્રમ જોયા પછી રૂપકના પ્રકારની દૃષ્ટિએ જોતાં ભાસે નીચે મુજબના પ્રકારો ખેડ્યા છે.

ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્ર રૂપકના દશ પ્રકાર ગણાવે છે. આમાં ભાસનાં ૧૩ નાટકો રૂપકના સાત પ્રકારનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. જેમકે— નાકટ—અભિષેક, અવિભારક, સ્વપ્નવાસવદત્ત, પ્રતિમા અને બાલચરિત.

પ્રકરણ—ચાતુહત્ત

સમવકાર—પંચરાત્ર

ધ્વાનુગ—પ્રતિશાયૌગંધરાયણ

અંક—કર્ણુભાર, દૂતધટોત્કચ અને હિરુભંગ

વ્યાયોગ—મધ્યમન્યાયોગ

વીથિ—દૂતવાક્ય

આ ઉપરાંત ત્રિવિઘ્ન, દામકપ્રહસન, વિષ્ણુધર્મ તથા યજ્ઞકલ નામનાં નાટક; ઘટકર્પર નામનું કાવ્ય તથા એક નાટ્યશાસ્ત્ર પણ ભાસે લખેલ હતાં એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું મતન્ય છે. પરંતુ આ માન્યતા વિદ્વર્જમાં (દંતુ સુધી) સુસ્વીકૃત થઈ નથી.

ભાસનો સમય

સામાન્ય રીતે અન્ય સંકૃત કવિઓની જાગૃતતામાં બને છે તેમ ભાસના પણ વાસ્તવિક જીવન-સમયાદિની જાગૃતતામાં આપણે સર્વથા અગણ્ય છીએ. નાટકકારે ક્યાંય પણ પોતાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરંતુ તેને મદત્ત આપનાર આપણા મહાપુરુષો વ્યક્તિગત કીર્તિ કે ભૌતિક નામનાનો મોહ રાખતા ન હતા. ભાસ વિશે તેમના પરવર્તી લેખકોએ કરેલા ઉલ્લેખો તથા તેમની કૃતિઓના સદૃશ અનુશીલન પરથી તેમના સમય વિશે ચોક્કસ કંઈ કહી શકાય તો એટલું કે તેઓ કાશિદાસ કરતાં પહેલાં થઈ ગયા. તેમજ ઈ.સ. ની ૭મી સદી સુધીમાં તે તેઓ ખૂબ જ પ્રિય કવિ તરીકે લોકોમાં સ્થાન મેળવી શક્યા હતા. વિશિષ્ટ વિદ્વાનો જુન જુદા પ્રશ્નો વિચારી ભાસનો સમય નિશ્ચિત કરવા પ્રયાસ કરે છે. કેઈ વિદ્વાન તેમને ઈ. પૂ. ૧ થી ૪ થી સદી દરમિયાન થઈ ગયા, એમ માને છે, તો કેઈ વિદ્વાન તેમને ઈ. સ.ની ૧૦ મી સદીમાં પોતાની કાવ્યમુખ્યા દ્વારા પોતાની યશપતાકા અનુદિક પ્રસરાવી એમ માને છે. આમ, વિદ્વાનો ભાસને ૧૪૦૦ થી વધારે વર્ષ દરમિયાન ગમે ત્યારે થઈ ગયેલા માને છે. અહીં વિવિધ વિદ્વાનોના મતને પ્રથમ સંક્ષેપમાં અવતરિત કરી પછી ભાસનો સમય નિશ્ચિત કરવા પ્રયાસ કરીશું.

ડૉ. બાર્નેટ ભાસને કેરળપ્રાંતીય કવિ તરીકે માની તથા મહેન્દ્ર વિક્રમવિરચિત મતવિલાસ પ્રહસનની બાબા આદિ સાથે તેમનાં રૂપકોનું સામ્ય હોવાથી ભાસને સાતમી સદીના સિદ્ધ કરે છે.^૧

પરંતુ ભામદ, બાણ આદિ દ્વારા પરિચિત હોવાથી ભાસ ૭ મી સદી કરતાં ધણા પ્રાચીન છે. રાજસિંહ દેરગમાં સાતમી શતાબ્દીમાં

^૧ Barnett : Bulletin of School of Oriental Studies-
iii, P. 35

રાજ્ય કરતો હતો એ સત્ય હોય તો પણ ભાસના ભરતવાક્યમાં આદતો રાજસિંહ શબ્દ વ્યક્તિવાચક નામ ન હોય એમ વધુ લાગે છે.

ડૉ. રટેન કોનો મુજબ ભાસ ક્ષત્રપ રાજા રુદ્રસિંહના શાસનકાળ દરમ્યાન થયા. અર્થાત્ ઈ. સ. ૨૦૦ની આસપાસ ભાસ થયા, પણ આ મત હવે સ્વીકૃત નથી.^૨

ડૉ. એ. પી. બેનર્જી શાસ્ત્રી ભાસને ઈ. સ.ની ૨ જી સદી પછી અને ત્રીજી સદી પહેલાં માને છે.^૩ વિવિધ અંતઃસાક્ષ્યો દ્વારા તેમણે પોતાનો મત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. ભાસ વાત્સ્યાયનથી પરિચિત નથી; કારણ કે તેમણે વાત્સ્યાયનનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વાત્સ્યાયનનો સમય તેઓ તૃતીય શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ માને છે. તેથી ભાસ એથી કંઈક પૂર્વવર્તી રહ્યા હશે.

ભાસ ભરતપૂર્વ નહીં તો સમકાલીન તો જરૂર હતા. ભરતનો સમય ખીજી સદી પછી અને ત્રીજી સદી પહેલાંનો છે તેથી ભાસ ત્રીજી સદીના મધ્ય પછી થયા ન હોવા બેઝએ એમ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રી માને છે. કૌટિલ્ય (ઈ. પૂ. ૩૦૦) ને તેઓ ભાસના પૂર્વવર્તી માને છે. મનુનો સમય તેઓ ઈસવી સનની ૨ જી સદી માની ભાસને ખીજી સદી પછીના જ સ્વીકારે છે.

પરંતુ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રીના આ સર્વ તર્કોમાં બહુ તથ્ય જણાતું નથી. કાલિદાસને ઈ. પૂ. પ્રથમ સદીમાં માનવું વધુ ઉચિત છે. તેથી ભાસ તેમનાથી બિર્ધતર કાળમાં જ થયા હોવા બેઝએ. કેટલાક અપાણિનીય પ્રયોગો પણ ભાસને પ્રાચીન જ સિદ્ધ કરે છે. આમ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રીના મતમાં બહુ યુક્તિસંગતતા જણાતી નથી.

૨ Konow, Indian Drama, P. 51

૩ The Journal of The Bihar & Uddisa Research society, Part 1, Sec, March 1923. P. 49-113

પ્રાકૃત ભાષાની આયોજનાના આધાર પર ડૉ. લેસ્લી, સુક્યનકર, પ્રિન્ડ આદી વિદ્વાનો તેને અર્વાચીન માને છે. તેમના મતે કાલિદાસનો સમય ઈસવીસનની પાંચમી શતાબ્દી છે. અને ભાસને આ અન્નેના મધ્યકાળમાં માની તેમનો સમય ઈ.સ.ની ત્રીજી સદી સ્વીકારે છે; પરંતુ આ મત વિદ્વાનોમાં વિશેષ સ્વીકાર્ય નથી.

ઈ સ. પૂ. ૨૨૦ થી ૧૯૭ સુધી શાસન કરનાર શામ શ્વરકના મૃત્યુકેટિક પર દરિદ્રવારુદત્તનો ૨૫૪ પ્રભાવ લક્ષિત થાય છે. આ પરથી ડૉ. વિન્સેન્ટ એ. રિમથ દરિદ્રવારુદત્તનો રચનાકાળ ઈ. પૂર્વેની પાંચમી કે ચોથી શતાબ્દી દર્શી એમ માને છે. અર્થાત્ તેમના મતે ભાસનો સમય ઈ. પૂ. પાંચમી કે ચોથી શતાબ્દી છે. આ મતને ઘણા વિદ્વાનોનો ટેકો છે.

મહામહોપાધ્યાય ગજુપતિ શાસ્ત્રી, શ્રી હર્યસાદ શાસ્ત્રી દીક્ષિતાર આદિ પંડિતો અનુસાર ભાસ પાણિનિ તથા કૌટિલ્યથી પ્રાચીન છે તેથી તેમનો સમય ઈસુ પહેલાં ૪ કે ૫ શતાબ્દી દર્શી એમ તેઓ પણ અનુમાન કરે છે.

પણ ડૉ. એ. જી. ક્રીથ ભાસને ઈસુની બીજી કે ત્રીજી શતાબ્દીમાં અવેશા માને છે. તેમના મતે ભાસના સમયની ઉત્તરમર્યાદા ઈ. સ. ૩૫૦ હોઈ શકે; કારણ કે કાલિદાસે તેમનો ૨૫૪ રીતે પ્રથિતયત્ત્વ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જો કે તેઓ કહે છે.

"It is difficult to arrive at any precise determination of Bhasa's date. That Kalidasa knew his fame as firmly established is clear, and if we may fairly safely date Kalidasa about A. D. 400, this gives us a period of not later than A. D. 350 for Bhasa."

ડૉ. ક્રીથ મુજબ ભાસ અશ્વમેધના અનુગામી હો એ નિર્ધારિત છે. કારણકે પ્રતિષ્ઠાવીજ-ધરાયણમાંના એક શ્લોક—

કાષ્ઠાદગ્નિર્જાયતે મચ્યમાનાદ
 ભૂમિસ્તોયં જન્યમાનો દદાતિ ।
 સોત્સાદાનાં નાસ્ત્યસાધ્યં નરણાં
 માર્ગારબ્ધાઃ સર્વયત્નાઃ ફલન્તિ ॥

પ્રતિજ્ઞા. (૧-૧૮) પર શુદ્ધચરિતના
 કાષ્ઠં હિ મચ્યન્ લભતે હુતાશં
 ભૂમિસનન્ વિદન્તિ ચાપિ તોયમ્ ॥

આ શ્લોકની રૂપરૂત હાયા છે. વગી, ડૉ. કીચ મુજબ અશ્વ-
 થોપતું પ્રાકૃત ખાત્રીપૂર્વક અને નિર્વિવાદપણે વધુ પ્રાચીન પ્રકારનું
 છે. આમ, ડૉ. કીચ ભાસને ઈ. સ. ના ૩ જ સદીની આસપાસ મૂકે છે.

વિદ્વાનોના આ સર્વ મતો તેમજ હેટલીક આંતરિક બાબતોને
 આધારે ભાસનો સમય નિશ્ચિત કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

ભાસનાટકચક્રનો મૂળસ્રોત રામાયણ-મહાભારત અને જાતક-
 કથાઓ છે. ઉદયન, પ્રલોત અને દર્શકાદિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનો
 સમય ઈ. પૂ. ૬ થી સદીનો છે. અને તેઓ નંદ અને મૌર્યવંશના
 સમકાલીન છે વગી રામાયણ-મહાભારત પણ ઈ. પૂ. ની ૬ થી સદી
 પહેલાં જાત થઈ ગયાં હતાં. જાતકકથાઓ પણ પ્રાચીન જ છે. આમ,
 ઈ. પૂ. ની ૬ થી સદી એ ભાસના સમયની પૂર્વમર્યાદા ગણી શકાય.

ગદાકવિએ જે નાગરન, વેલુવન, રાજગૃહ, પાટલિપુત્રોનો ઉલ્લેખ
 કર્યો છે, તેમજે શુદ્ધના સમયમાં જ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી દશે. પ્રતિ-
 જિજ્ઞાસુ ધાર્મિક પરિચયિતિ, શ્રાવણધર્મ પ્રતિ પદાપાન, કૃષ્ણનો
 વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ઉલ્લેખ, અને નમ્ન શ્રમણક આદિ
 પંથોના ઉલ્લેખ પરથી ભાસને શુદ્ધના પદવર્તી માનવા વધુ યોગ્ય થશે.
 આ પરથી, ભાસ શુદ્ધ-પૂર્વ-રચિત દત્તા, એવી ટી. ગણપતિ શાસ્ત્રીની
 માન્યતામાં જડ સંગતતા જણાતી નથી.

‘પ્રતિષ્ઠાપૌગન્ધરાયણ’ તથા ‘અદિમારક’માં ‘કાશી રાજ્યનો ઉલ્લેખ છે. આ રાજ્ય ઈ. પૂ. ૫ માં સૈકામાં અસ્ત પામ્યું હતું. વળી મગધ દેશની રાજધાનીરૂપે રાજગૃહનો અને પાટલીપુત્રનો સામાન્ય નગરરૂપે ઉલ્લેખ પણ ભાસની પ્રાચીનતા જ સિદ્ધ કરે છે. ઉપરાંત, ભાસનાં નાટકોમાં દરમિયાન કેટલાક સામાજિક રીતરીવાજો તથા પ્રથાઓ પણ ભાસને ઈ. પૂ. પાંચમી કે ચોથી સદીમાં જ સ્થાપિત કરે છે. મંદિર બાંધ થાય છે ત્યારે રેતી નાખવાનો જે રિવાજ પ્રતિમા નાટકમાં જણાય છે તે આપસ્તંબમાં જ જણાય છે. આમ, કવિ આપસ્તંબ પછી જન્મી સમયે નહીં થયા હોય.

પ્રતિમાનાટકમાં તાપસવેશી રાવણ પોતે અધીત શાસ્ત્રોની યાદી આપે છે. સાન્નોવાજ્ઞં વેદમવીશે, માનવીશં ધર્મશાસ્ત્રં, માહેશ્વરં યોગશાસ્ત્રં વાદૈરાયસર્ધશાસ્ત્રં, વેપાતિયેન્દ્રશાસ્ત્રં, અવેતસં વાદકલ્પં ચ । આમાં ઉલ્લેખિત શાસ્ત્રો તથા તેમના પ્રભુતાઓ ઈ. પૂર્વે ૬૦૦ કે તેથી પહેલાંના છે એ લગભગ નિશ્ચિત છે.

વળી, યજ્ઞયાગને અતિ મહત્ત્વ તથા બૌદ્ધ અને જૈન તરફ એક પ્રકારના મિનનત્વનો ભાવ, આદિ પણ બ્રાહ્મજીધર્મ તેમજ બ્રાહ્મણો તરફ પક્ષપાત સૂચિત કરે છે. મધ્યમન્વયોગમાં બ્રાહ્મણ કેશવદાસના પુત્રને બ્રાહ્મકિયા પોતે જ કરતો જતાવ્યો છે અને આવી બ્રાહ્મ-વિધિની બ્રાહ્મણ બૌદ્ધાવને (ઈ. પૂ. ૭૦૦) કરી છે. આ ધાર્મિક વિધિઓની સરચાતના જન્મ સમય પછી ભાસ નહીં થયા હોય.

ભાસનાટકોનાં ભરતવાક્યોમાં મળતા ‘રાત્રસિદ્ધઃ પ્રજાતુ નઃ’ છત્યાદિ દ્વિભાસલયી માંડી વિધ્યપર્વતની મર્ચાદામાં રહેલા રાજ્ય-વિસ્તારનો નિર્દેશ કરે છે. અને ડૉ. પુસાલકર નોંધે છે તેમ, આથી મૌર્ય કે મૌર્ય પૂર્વગુ’ સામ્રાજ્ય સૂચિત થાય છે, સંભવતઃ રાત્રાસિદ્ધ એ ઉપસેન મહાપદ છે, જે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો પૂર્વજ છે.

ભાસે ઠેટલાક શબ્દોના આર્પપ્રયોગો પણ કરેલા છે. મહાકાવ્યના નો અત્યેષ્ટિ કરાવનાર વ્રાહ્મણ (Funeral Priest)ના અર્થમાં નહીં, પણ વાચ્યાર્થમાં જ એટલે કે, 'મોટા વ્રાહ્મણ' તરીકે પ્રયોગ કરેલો છે. 'મર્યેપુત્ર' એ ભાસને મન 'રાજપુત્ર' છે, સિદ્ધ સાહિત્યમાં આ શબ્દ દ્વારા પત્ની પતિને સંબોધિત કરે છે. 'ચવનિકા' નો અર્થ ભાસે 'ધૂંધટ' (અવગુંઠન) ક્યો છે, 'પડદો' (Curtain) નહીં. વળી, પ્રાકૃત ભાષાનાં અહનાન, અહ, આમન, રુ, તુવં વમ્, ધત્યાદિ પ્રયોગો પણ નોંધનીય છે. પુરાતન જંદોવિષયક પુરાવાઓ પણ ભાસને પ્રાચીન જ સિદ્ધ કરે છે.

પાણિનિના ઠેટલાક નિયમોનું પાલન ભાસે નથી કર્યું, તે પણ ભાસનું પ્રાચીનત્વ જ સૂચિત કરે છે. સંભવ છે કે ભાસના સમયે અષ્ટાધ્યાયીનો વિશેષ પ્રચાર નહીં થયો હોય. ભરતમુનિના ઠેટલાક સિદ્ધાંતોનું ભાસે ઉલ્લંઘન કર્યું છે તે પરથી ભાસ ભરત કરતાં પ્રાચીન અથવા તેમના સમકાલીન હશે, એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

આ સર્વ આંતરિક પુરાવાઓ પરથી ભાસનો સમય ઇસવીસન પૂર્વેની પંચમ કે ચતુર્થ સતાબ્દી હશે, એ લગભગ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

ભાસના અનેક અનુગામીઓએ અનેકથા: ભાસની પ્રચરિત કરી છે. આ લોકિતઓ વિશેષતઃ ભાસના સમયની ઉત્તર મર્યાદા નક્કી કરવામાં સદાયજૂત થાય છે.

'કુન્દમાલા'ના લેખક દિક્ષુગનાગ દસરથનો 'પ્રતિમામતઃ મહારાજઃ' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. ભાસપ્રણિત 'પ્રતિમાનાટક' સિવાય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજો કયાંય પ્રતિમામૃત ઉલ્લિખિત નથી. દિક્ષુગનાગે ભાસ પાસેથી જ સંભવતઃ આ વિચાર લીધો છે.

પામન (ઈ. સ. ૪૦૦) 'કાવ્યાલોકાર મુદ્રરસિ'માં વ્યાખ્યાનિત અલંકારના ઉદાહરણ તરીકે એક યોગ્ય આપે છે, જે નિમ્નલિખિત છે.

શસ્ત્રચંદ્રાશુભૌરેણ વાતાવિદ્ધેન મામિનિ ।

કાશપુષ્પલવેનેદં, સાશુપાતં મુખં કૃતમ્ ॥

‘સ્વપ્નવાસદત્તમ’ (૪. ૮) માં પણ આ જ શ્લોક કંઈક ફરફાર સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્લોક નીચે મુજબ છે :

શસ્ત્રચંદ્રાંશુભૌરેણ વાતાવિદ્ધેન મામિનિ ।

કાશપુષ્પલવેનેદં સાશુપાતં મુખં મમ ॥

વામને આપેલું અન્ય એક અવતરણ “જાતાં થલિર્મંવતિ...” ‘દશિન્વાસદત્ત’ (૧. ૨) માં ઉપલબ્ધ થાય છે.

અશ્વધોષે ભાસનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો કે ન તેમના પર ભાસનો કોઈ પ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર. છતાં ‘સુદ્યયરતિ’ ના એક શ્લોક પર ‘પ્રતિયા-યૌગન્ધરાયણ’ ના એક શ્લોકનું ભાવસામ્ય પરિવક્ષિત થયા વિના નથી રહેતું. (જો કે ડૉ. કૌપ આ જ પુરાવાને આધારે ભાસને અશ્વધોષના અનુગામી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ।)

‘અર્થશાસ્ત્ર’ માં કૌટિલ્યે સુદ-ક્ષેત્રમાં શરેના ઉત્સાહવર્ધન માટે જે શ્લોકો ઉદ્ધરિત કર્યા છે તેમાંનો એક પ્રતિયા (૪, ૨) માં પ્રાપ્ત થાય છે. જો કે કૌટિલ્યે જણાવ્યું નથી કે તેઓ ભાસના રૂપકમાંથી ઉદ્ધારણને અવતરિત કરી રહ્યા છે, પણ જો તેમણે એ અવતરણ કોઈ ‘સ્મૃતિ’માંથી લીધું હોત તો એમાંમાં એણે તેઓ ‘હતિ સ્મૃતી’ એવું તો સખ્ય જ. કૌટિલ્ય દ્વારા ઉદ્ધારત શ્લોક નીચે મુજબ છે :

મવં શરાવં ઘલિલેઃ સુર્ણ,

સુર્સસ્કૃતં દર્મજ્ઞતોતતીયમ્ ।

તત્તાય મા મૂનરઠં ॥ ગચ્છેદ્

યો મર્ત્યવિન્દસ્વ જ્યે ॥ સુખેત્ ॥

વળી શ્લોક વિરચિત ‘શ્રુતકટિક’ પર ‘દશિન્વાસદત્ત’ નો રૂપક પ્રભાવ તો વર્નાવજ છે.

આ ઉપરાંત, અનેક કવીશ્વરોએ ભાસને અનેક રીતે બિરદાવ્યો છે. મહાકવિ કાલિદાસે ભાસને પ્રથિતયશસ કહ્યા છે. ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ ની પ્રસ્તાવનામાં કાલિદાસ કહે છે—

પ્રથિતયશસાં માસસૌમિલ્લકવિપુત્રાદીનાં પ્રવચ્છાનતિકમ્પ...

મહામનીષી બાણુ ભાસની યશ પતાકાને તેમના નાટકોના ઉત્કર્ષને કારણે જ ફરકતી માને છે. ‘હર્ષચરિત’માં તેઓ કહે છે:—

સૂત્રધારકૃતારમ્ભૈર્નાટકૈર્બહુભૂમિકૈઃ ।

સપતાકૈર્યદો હેમે માસો દેવકુલરિવ ॥

ભાસનાં નાટકોની વિવેચનરૂપી અગ્નિમાં પરીક્ષા થતાં તેમાંથી ‘સ્વપ્નવાસવદત્ત’ અક્ષત રહ્યું, એમ રાજશેખર પથુ કહે છે—

માસનાટકવક્રેડપિ રજ્જૈઃ ક્ષિપ્તે પરીક્ષિતુમ્ ।

સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય વાહ્લ્લોડભૂમ્ન પાવકઃ ॥

આચાર્ય દંડી ભાસને નાટકરૂપી શરીર વડે અમર માને છે—

પરેતોડવિસ્તિતો માસઃ શરીરૈરપિ નાટકઃ ।

પ્રાકૃત મહાકવિ વાક્પતિરાજે પથુ તેમના ‘ગણિડવહો’માં ભાસનેા ઉલ્લેખ કર્યો છે:

માસમ્મિ જલનમિત્તે કન્તીદેવે જ અસ્થ રહુઆરે

અંતે, ઈ. સ. ૧૨૮૦ની આસપાસ થયેલા આલંકારિક જયદેવ તેમના ‘પ્રસન્નરાધવ’માં ભાસને કવિતા કામિનીના હાસ તરીકે ઓળખાવે છે—

માસો હાસઃ, કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસો વિલાસઃ ।

આમ, આ સર્વ કારણોથી કહી શકાય કે ભાસ ઈ. પૂર્વે પંચમ કે ચતુર્થ શતકમાં ચર્ધ ગયા હશે.

ડૉ. પુસાવકરે વિવિધ વિવેચકોના ભાસના સમય માટેના મતો નોંધ્યા છે તે નીચે મુજબ છે :

- (૧) બીડે, દીક્ષિતાર, મણુપતિ શાસ્ત્રી, હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કિરાત અને તાટકે ઈ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠી સદી.
- (૨) જાગીરદાર કુલદર્શી શેલ્લાવજીકર ઈ. સ. પૂર્વે ૩ ઇ સદી
- (૩) ચૌધરી, કૃવ અને જયસ્વામી ઈ. સ. પૂર્વે ૨ઇ થી ૧લી સદી
- (૪) દોનો, સરપ, સૌથી અને વેળર ઈ. સ. ની ૨ઇ સદી.
- (૫) બેનરઇ શાસ્ત્રી, જાન્ડારકર, યાદોળી, બેલી અને કીચ ઈ. સ. ની ૩ઇ સદી.
- (૬) ભેસ્ત્રી અને વિન્ડરનિઝ ઈ. સ. ની ૪થી સદી.
- (૭) શંકર ઈ. સ. ની ૫ થી ૬ ૬ઠ્ઠી સદી.
- (૮) ખાર્નેટ, દેવધર, હીરાનંદ શાસ્ત્રી, નેરુરકર, પિશરોટી અને સરસ્વતી ઈ. સ. ની ૭ થી સદી.
- (૯) કાળે અને રાગ ઈ. સ. ની ૯ થી સદી.
- (૧૦) રામાવનાર શર્મા ઈ. સ. ની ૧૦ થી સદી.
- (૧૧) રેડ્ડી શાસ્ત્રી ઈ. સ. ની ૧૧ થી સદી.

—A. D. Pusalkar. Bhasa A study-61.

ભાસકાલીન સમાજ

સાહિત્યની કૃતિ તેના રચયિતાના મન તથા વિચારોના દર્પણરૂપ છે. એવી રીતે તેના જમાનાના પ્રવાહોને સંધરનાર પાત્ર પણ છે. સામાન્ય રીતે દરેક કૃતિમાં જે તે સમયના પ્રબળતાન, રીતરિવાજ રાજકીય પ્રવાહો તથા સમાજનાં વ્યવહાર-વલણ પણ યથાયોગ્ય ઝીલ્યા છે. અભ્યાસીઓએ સાવચેતીથી વિશ્લેષણ કરી આ માહિતી પ્રાપ્ત કરવાની રહે છે, જે કે આ કાર્યમાં જે-તે કૃતિના વિષય-વસ્તુનો કાળ પણ ધ્યાનમાં લેવાવો જોઈએ. પ્રાચીન અને પૌરાણિક મંથરંથ કરતાં સાહિત્યકારો કાળબુદ્ધિમતો હોય જો તો ન જ કરે. પરંતુ ભારતમાં તો સામાન્ય રીતે મુખ્ય મુખ્ય સામાજિક પરિસ્થિતિએ પરિવર્તન 'અનુભવ' નથી. આથી ભારતના પ્રાચીન ગ્રંથોને તેમના જમાનાનું લગભગ વાસ્તવિક અને સ્પષ્ટ ચિત્ર રજૂ કરનાર પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાવી શકાય. ભાસનાં નાટકો પરથી તત્કાલીન સમાજનું દર્શન પ્રાપ્ત કરતાં આ બાબત ખ્યાલમાં રાખીને આગળ વધવું જોઈએ.

વર્ણવ્યવસ્થા

વર્ણ અને આગ્રમની પદ્ધતિ પર ભારતીય સમાજ જોતો છે. વ્યક્તિ તથા સમાજને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખેલ છે. ચાર વર્ણની પ્રથા તે સમયે મોજૂદ હતી. આમાં બ્રાહ્મણ વર્ણનું સ્થાન સર્વાધ્ય હતું. બ્રાહ્મણો પ્રત્યે માન, આદર તથા પૂજ્ય ભાવથી વર્તવામાં આવતું. તેમના પર વિશ્વાસ રાખી તેમનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા દર્શાવવામાં આવતી. તેઓ સત્યના પ્રવર્તક અને સંસ્થાપક મનાતા. ક્ષત્રિયાદિ અને ત્રણ વર્ણોના પ્રભાવમાં પણ બ્રાહ્મણોની મહત્તા હતી. આના કારણ તરીકે બ્રાહ્મણોની વિદ્યાવિશારદતા જ ગણાવી શકાય સર્વ વિદ્યાઓના વારિધિ બ્રાહ્મણો આજીવન પઠનપાઠનનું કાર્ય કરતા અને લોકોમાં જ્ઞાનસંચાર સદિત ધર્મપ્રસારનું કાર્ય પણ યથાયાગાદિ દ્વારા કરતા. આમ જર્તાય

પોપટિયા ઝાનવાળા અને અક્ષય બ્રાહ્મણો પણ જોવા મળતા, પરંતુ બ્રાહ્મણોનો સામાજિક મોભો એટલો જિંજો માનવામાં આવતો કે આ બધું ક્ષમ્ય ગણાતું. બ્રાહ્મણને કોઈ પણ ગુનાની શિક્ષામાંથી મુક્તિ મળતી. ક્ષિરચંદ્રના દંડને પાત્ર અપરાધમાં પણ તેમને બહુ જ દળવી શિક્ષા થતી.

બ્રાહ્મણો પછી ક્ષત્રિયોનું સ્થાન આવતું. બ્રાહ્મણોતર વર્ણોમાં ક્ષત્રિય વર્ણુ ભારે મોભાદાર અને વગદાર ગણાતો. આ વર્ણુના લોકો પ્રાંતને ક્ષત્રમાંથી બચાવતા. રક્ષણ કરવાના સામર્થ્ય ઉપર તેમની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાનો આધાર રહેતો. સન્મુખે લડતાં લડતાં રણમાં અરનાર ક્ષત્રિયને સ્વર્ગ મળે છે એમ મનાતું. પ્રજાપાલન સાથે યતયાગાદિ કરાવી તેઓ જગતમાં ધર્મની જગ્યા વઢાવતા અને પોતાને માટે પુણ્યસંચય કરતા. દાન આપવાની તથા બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન રાખવાની બાબતમાં તેઓ ખૂબ ચીવટ રાખતા. વળી બ્રાહ્મણોનો વિરોધ કે દ્રોહ કપારેય ન થાય એ રીતે જ તેમનું વર્તન રહેતું.

વૈરયો વ્યાપાર કરતા. તેમનો વેપાર સ્વદેશમાં અને દેશાવરમાં પણ ચાલતો. આ વર્ણુ વિશે ભાસનાં નાટકો સંતોષકારક માહિતી આપતાં નથી. વાટપાકુઓના તથા લુંદારાઓના દુમસામાંથી બચવા લાંબો માર્ગ મદદ કરતા વેપારીઓની વણજારનો ભાસે ઉલ્લેખ ક્યો છે. ખેતીનો પણ ઉલ્લેખ નથી. આ ધંધો પણ આ વર્ણુને જ દગ્ગનક દશે. ગોવાળોનો જીવનનિર્વાહ ગાયોનાં ધનુ ઉપર થતો તેમના જીવનમાં ગાયો જ સર્વસ્વ હોવાથી તેઓ તેને પૂજતા અને તેના સ્થાનને માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થતા.

દામ્સેત્રને કીધે સમાજમાં ચડતું સ્થાન છેલ્લું આવે છે. ધાર્મિક બાબતોમાં તેમને અરપૂરવ માનેલા. વેદાદિનો અભ્યાસ તથા દેવપૂજનના કાર્યથી તેમને દૂર રાખવામાં આવતા. ચૂકો કરનાં પણ નિમ્ન કોટિના માંડાનો દના. આત્મવર્ણની વ્યવસ્થામાં તેમને સ્થાન ન હતું. નમર

ખદાર રમશાનમૂમિમાં યા તેનાથી પણ દૂર તેઓ વેંસતા. સમાજ તેમની સાથે કોઈ પણ નાતો રાખતો નહિ. તેમને જોવાથી જ દૂષિત થઈ જવાય છે એમ મનાતું. આ લોકો જીવનના મૃદુ ભાવો ઝીલવા અસમર્થ છે એમ પણ મનાતું.

આશ્રમવ્યવસ્થા

સમાજમાં રહેતા માનવીનું જીવન વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે અને પોતાની શક્તિઓ ખિલવવાની તક મેળવી તે આત્મવિકાસ સાધે એ દૃષ્ટિએ માનવજીવન ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રત્યેક વિભાગ તે આશ્રમ. ઉપનયન વિધિ પછી બાળક ગુરુના આશ્રમમાં જતો અને ત્યાં અધ્યાપકોના માર્ગદર્શન હેઠળ અભ્યાસ કરતો. ગુરુ તેના અભ્યાસની પૂરી જવાબદારી ઉઠાવતા. તે જ તેના નિપિતા મનાતા અને અભ્યાસ પૂરો થતાં સુધી શિષ્યને પોતાને ત્યાં જ રાખતા. ગુરુજીના આશ્રમમાં શિષ્યે તેમના ગૃહકાર્યમાં મદદ કરવી પડતી. ઉપલી કક્ષામાં અભ્યાસ કરતા છાત્રોએ નીચેની કક્ષાના છાત્રોને અધ્યાપન કરાવવાની પ્રથા પ્રચલિત હશે જ. વિદ્યાદાન માટેનું શુદ્ધ નિયત ન હોતાં છાત્રની શક્તિ મુજબ રહેતું. આ શુદ્ધ અભ્યાસ પૂરો થયા પછીથી અપાતું.

સમગ્ર અભ્યાસકાળ દરમિયાન છાત્રે કડક નીતિનિયમો પાળવા પડતા. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ શબ્દમાં જ વેદાભ્યાસ સાથે આત્મસંયમનો ભાવ સંતાયેલો પડ્યો છે. જીવનઘડતરના આ સુવર્ણકાળ દરમિયાન ભાગેકુ વૃત્તિવાળા કેટલાક છાત્રો હતા. જે અભ્યાસકાળ પૂરો થવાના સમયની આતુરતાથી રાહ જોતા. આ બાળત સમાજના વૈવિધ્ય અને સર્વકાલીન સત્યની ઘોતક છે.

અભ્યાસના વિષયોમાં વેદનું પ્રાધાન્ય હતું. વેદ અને વેદાંગ સહિત અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયાશાસ્ત્ર,

યોગશાસ્ત્ર, શ્રાદ્ધકર્મ, રાજનીતિશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓ પૈકી બહુતી. આ સાથે જો વીર્યશક્તિ કાબેમાંથી અભ્યાસ પણ પ્રચલિત હતો. દક્ષિત-વિદ્યા અને હયશાસ્ત્ર પણ બહુતીમાં હતી. ખગોળવિદ્યા, વ્યોતિષશાસ્ત્ર તથા વૈદકવિદ્યાથી પણ ભાસતો જમાનો અજ્ઞાત ન હતો. આમ અધ્યયનનું ક્ષેત્ર બહુ વ્યાપક હતું. કેટલાંક રચનામાં આસ વિષયોના અધ્યાપનની જ વ્યવસ્થા હતી. લાવણ્યકર્મા વૈદમહાવિદ્યાસય હોવાનો ઉલ્લેખ છે. દેશના ભુદા ભુદા વિસાગોમાંથી જ્ઞાન-પિપાસુઓ ત્યાં આવતા. અભ્યાસી પોતાના વર્ણ અને અભિરુચિ મુજબ અભ્યાસનો વિષય પસંદ કરતા. જ્યાંયે વેદના અધ્યાપનની બાબતમાં છૂટ મૂકવામાં આવતી નહિ.

વિદ્યાવારિથી પવિત્ર અને પ્રકૃષ્ઠ ચર્ચ બહાર નીકળેલો વ્યક્તિ સંસારમયકનો પ્રવર્તક બનવા સમાજમાં પુનઃ પ્રવેશતો અને અતુરપણ વનસાથી સાથે જોડાઈ સંસારમય પર પગલાં ભરતો. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પતિપત્ની જોડખીજનાં પૂરક બનીને રહેતાં. પત્ની પતિને જ પોતાનું સર્વસ્વ સમજતી અને તેને વફાદાર રહેવામાં જ પોતાના જીવનની સાર્થકતા માનતી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનાર પુરુષ પોતાના અર્થ તથા કામ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્નિ આદરતો, પણ તેમ કરતાં ધર્મ-વિમુખ હતાપિ થતો નહિ. અતિચિસ્તકાર, દૈનંદિન ધર્મકામ તથા અન્ય ધર્મપ્રવચ્ચ પ્રદર્શિતો તેના જીવનમાં પ્રાબ્ધ પૂરતો.

આ પ્રમાણે સામાજિક જવાબદારી પરિપૂર્ણ થવી પછી વ્યક્તિ વનપ્રવેશ કરતો જે દરમિયાન તે સંસારને ત્યાગી વનમાં રહેતો. જો તે એક જ રચાને લોભ-હવન, તપ વગેરે કરી સ્થાયી જીવન માગવાનું પસંદ કરે તો તો તપસ્વી કહેવાતો. સતત પરિશ્રમજી કરી ધર્મની મંદાકિની વફાવનારાઓ પણ કેટલાક હતા. નગરથી જુદાં આવેલા તપોવનમાં જ્ઞાન, રમણીય અને તપોવર્ધક પ્રદેશમાં કુદરતને

જોલે તેઓ વસતા, અને સાદું, સંયમી તથા નિર્ભય જીવન ગુમ્હરતા. પુષ્પોથી લયેલાં વૃક્ષોવાળાં તથા નિર્ભય રીતે ફરતાં હરણાં-વાળાં તપોવનમાંથી જીવે ચડતો અમરપર્થી ધૂમ્રગોટ તપોવનનું પણ વિશિષ્ટ દક્ષણ હતું અને આવાં તપોવનો ભારતીય સંસ્કૃતિનું પણ અગત્યનું ચિહ્ન હતાં. તપસ્વીઓ આવા સ્થાનમાં રહી દુન્યવી બાબતોને ગાળી નાખી જાણે કે ધાર્મિક નવા જીવનનું ધડતર કરતા.

આમ દેહ તથા મન પર સંયમ દાખવતાં દાખવતાં તેઓ એવી દક્ષાએ પહોંચતા જ્યારે આ જગત સાથે સંબંધિત કંઈ પણ વસ્તુ તેમાં લેશમાત્ર સ્પર્શતી નહિ. કાપાય વગેરે ધારણ કરી તેઓ સંન્યાસી બની જતા અને એ જ અવસ્થામાં જીવનના ચરમ પ્લેયને સાર્થક કરતાં કરતાં જીવન સંકેલી લેતા.

આ પ્રત્યેક આશ્રમ પચીસ વર્ષના ગાળામાં વિસ્તરેલો હતો. આશ્રમપાલનમાં ખરેખર ચુસ્તતા હતી. આ એક કે બીજી દક્ષાએ કંઈ શિથિલતા હતી એની માહિતી નથી પણ ત્રીજા ચોથા આશ્રમનું બંધન દૃઢ નહિ હોય એમ માનવું અયોગ્ય નથી.

કુટુંબજીવન

આખો સમાજ કુટુંબિક વ્યવસ્થામાં વહેંચાયેલો હતો. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ભારતની સામાજિક વ્યવસ્થામાં મૂળભૂત છે. પિતૃપ્રધાન કુટુંબમાં કન્યા સાસરે જતી જ્યાં તે વડીલોની આજ્ઞા મુજબ વર્તતી. તત્કાલીન સમપ્રથામાં બ્રહ્મ, ક્ષાત્ર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને આસુર પ્રકારનાં સગ્નો થતાં સગ્નો ‘સામાન્ય રીતે’ સ્વવર્ણમાં જ થતાં. છતાંય અનુલોભ સગ્નોનું અસ્તિત્વ નકારી શકાય તેમ નથી. પરંતુ માતૃપક્ષ સાથેનાં સર્પિંડ સગ્નોનું સ્થાન મળી રહે છે. વિવાહ નહીં કરતા પહેલાં કન્યાપક્ષ વરપક્ષની પૂરી તપાસ કરતો. કન્યાનો પિતા તથા તેની માતા પરંપર અનુકૂળ થાય ત્યાં જ કન્યા આપવામાં આવતી. બધાં

જ ધોરણોમાં કુળને પ્રાધાન્ય અપાતું. પિતા એવો વર અને એવું ધર પસંદ કરતા કે જ્યાંથી તેની પુત્રી રહેતી પાછી ન આવે અને પાછળથી પોતાને પસ્તાવાનો વારો ન આવે. બહુજનસમાનમાં બહુપત્નીત્વ પ્રચલિત હતું; પરંતુ તેની ઉત્કૃષ્ટતા તો રાજકુળોમાં જ જોવા મળતી. કેટલીકવાર રાજાઓ રાજકીય હેતુ માટે પણ લગ્ન કરતા.

પરિણીત સ્ત્રીઓ વેશભૂષા અને સજવટ કરતી. વિરહિણીઓ દેશગુંદન ન કરતાં એક વેણી રાખતી જ્યારે સંયોગિનીઓ ત્રણ વેણી ધારણ કરતી. સેથે સિંદૂર પૂરવાનું, મેંદી મૂકવાનું, દેહપ્રસાધન કરવાનું તથા અંજન લગાડવાનું અને કુંડળ, હાર, નપુર વગેરે વિવિધ અલંકારો ધારણ કરવાનું પ્રચલિત હતું. સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને સુખી કરવા બધું જ કરી છૂટતી. કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો પોતાને બોગે તે પતિના પુનર્જન માટે પણ સંમત થતી. પતિની આજ્ઞામાં રહેવા અને તેને અનુકૂળ થવા તે કેટલીકવાર પોતાના મનને મારતી અને ઇચ્છાઓને કચડતી. વ્રતવિધાન, ઉપવાસ વગેરે કરી કુટુંબ ઉપર ઇશ્વરની કૃપા રહે એ માટે પણ તે પ્રયત્ન કરતી. મર્યાદા ખાતર સ્ત્રીઓ મરતક તથા મુખને ઢાંકતી. કન્યાઓને આવી મર્યાદા પાળવાની હતી નહિ આ મર્યાદાની પ્રથા ઉપરથી તે જમાનામાં ધૂમટાની પ્રથાનું અનુમાન તારવવાનું સૂચન નથી મળતું. આ સાથે સતી થવા અંગેની પ્રથા વિશે પણ કંઈ સંતોષકારક ઉલ્લેખ મળતો નથી. આ પ્રથા ભાસના જમાનામાં નહિ હોય એમ માની શકાય. સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે ગૃહકાર્યમાં જ રત રહેતી. પરંતુ કેટલીક વાર્તાચતુર, ચત્રરાક, મોજાલી અને સંરક્ષારી સ્ત્રીઓ સમૃદ્ધકુટુંબોમાં યા રાજકુળમાં રહીને ત્યાંની સ્ત્રીઓને ખુશ રાખતી અને તેમનું મનોરંજન કરતી. રાજદરબારમાં દાસી તરીકે પણ ઊતરતા વર્ણની સ્ત્રીઓ સેવા કરતી.

પ્રજાજીવન : નગરજીવન

લોકો નગરો તથા ગામડાંમાં વસતા. ભાસને ભારતના

તથા હાથીનો ઉપયોગ કરતા. હાથીને તહેવારોના દિવસે ખાસ રીતે ઉપયોગમાં લેવાતો.

મનોરંજન

સમાજને પ્રસન્ન કરનાર અને કેટલીકવાર એકત્રિત કરનાર મનોરંજન માટે રમતો અને ઉત્સવોનો ભાસે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ધન્વમદ તથા ધનુર્મદ જેવા પ્રસંગોએ આખું નગર આનંદવિભોર બની બેઠતું. મલ્લયુદ્ધ જેવી કેટલીક રમતો પણ યોજાતી જેમાં રાજા સહિત પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો હાજર રહેતા. નિઃશસ્ત્ર માણસની હાથી સાથેની લડાઈ પણ કેટલીકવાર રાજાની હાજરીમાં યોજાતી. નગરમાં નિવાસરચાનોમાં યાજ્ઞહેરમાં ગીત તથા સંગીત રેલાતું હતું અને નર્તકીઓના પાયજના અંદારથી નગર ગુંથે બેઠતું. હસ્તીસક જેવાં ગ્રામ્ય નૃત્ય પણ પ્રચલિત હતાં. કામદેવ મહોત્સવ જેવા ઉત્સવો તો યુવક વર્ગ માટે જ હતા. આવા પ્રસંગોએ યનગનાદ અને તરવરાદ ખાસ જેવા મળતા. ઝીંઝો હડો ઉઠાળવા જેવી રમત રમતી અને ઉદ્યાનમાં જલસિંચન પણ કરતી. તેઓ પોપટ જેવાં પંખીઓ પણ પાળતી અને એ રીતે આનંદ એળવતી. મહારીઓ જાહેરમાં નામને ડાલાવતા અને લોકો ટોળે વળી કુતૂહલતાથી તેનિહાળતા. મોર વગેરે પંખીઓનાં રમકડાં બનાવી બાળકોને રમવા અપાતાં હતાં.

ધર્મ અને તરવજ્ઞાન

સમાજ અને ધર્મ ધનિષ્ઠ રીતે જોડાયેલાં છે. પ્રાચીન ભારતમાં તો ધર્મ સમાજનો પ્રાણ હતો. અને ધર્મને લીધે જ સમાજ ધનકતો તથા જીવતો. ભાસનાં નાટકો પરથી સમજાય છે કે તે સમયે બ્રાહ્મણ-ધર્મ વ્યાપક હતો. વિષ્ણુભક્તિ ઉપરાંત વરાહ, વામન, નૃસિંહ, રામ અને કૃષ્ણાવતારોની ભક્તિ પ્રચલિત હતી. શૈવ ધર્મ અને શિવપૂજા પણ આ સાથે કદમ મીલાવીને ચાલતાં. ભાસે જે સંપ્રદાયો ૧૨મી સદીમાં રીતે ઉલ્લેખ કર્યો નથી એટલે આપણે આ બાબતમાં સમાજની

સહિષ્ણુતાની ભાવના સમજી શકીએ. શિવ સાથે કાત્યાયની, રકન્દ-
કાર્તિકેય તથા બળરામના ભક્તો પણ હતા. શિવને અર્ધનારીશ્વરના
રૂપમાં પૂજવાની રીત પણ જાણીતી હતી. કુમારિકાએ યક્ષિણીની
પૂજા કાલાદુર્ગાને દિવસે કરતી એવી પણ માહિતી મળે છે.

લોકો, મંદિરોમાં જઈ ભક્તિભાવ પ્રગટ કરતાં. જુદા જુદા
વાર-તહેવારે આ દિવસોમાં લોકોની ભીડ જામતી. મંદિરોમાં પૂજન-
રીતો રહેતા જે મંદિરની દેખરેખ રાખતા, મૂર્તિઓનું પૂજન કરતા
તથા દર્શનાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપના. ક્ષત્રિયોની પ્રતિભાઓવાળા
પ્રતિભાગૃહો મંદિરની જેમ જ તૈયાર કરવામાં આવતાં તેમાં બ્રાહ્મણોને
અશ્વામ કરવા દેવામાં આવતા નહિ. મંદિરોનો સાથ બધા જ લેતા હતા.

પ્રાર્થના, ભક્તિ તથા પૂજા ઉપરાંત ધર્મનું અન્ય લક્ષણ યજ્ઞ
છે. યજ્ઞકર્મથી મળતું પુણ્ય સામ્યન ટકતું. લોકોમાં યજ્ઞ વિશે એટલી
અદ્ધા હતી કે યુદ્ધમાં લડવા જનારને યજ્ઞનું પુણ્ય મળવાનું કહ્યું છે.
અને આ રીતે રણયજ્ઞને ધર્મયજ્ઞની સમકક્ષ મૂક્યો છે. પિતૃઓ પ્રત્યે
જ્ઞાણ અદા કરવા શ્રાદ્ધત્રિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવતો હતો.
આ ઉપરાંત મંત્ર-તંત્ર પણ પ્રચલિત હતા. પૂજનકર્મ તથા યજ્ઞકર્મ માટે
લોકો બ્રાહ્મણો પર આધાર રાખતા અને તેમને કાર્ય બદલ દક્ષિણા
આપતા. બ્રાહ્મણોને છૂટે લાંબે ઉદાર ઘન આપવાનો મહિમા પણ
પ્રચલિત હતો. આ રીતે આપેલ ઘનથી મોટું પુણ્ય મળવાની
માન્યતા હતી.

બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મ વિશે સ્પષ્ટ માહિતી
નથી. પણ તે કાળે બૌદ્ધ ધર્મ સ્થિર નહિ થયો હોય. બૌદ્ધ સાધુઓનો
દોંગી-ધૂતારા તરીકે ઉલ્લેખ છે. જૈનોને વેદમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનાર
નાસ્તિકો ગણવામાં આવતા. તે જમાનામાં જૈનોનો માત્ર દિગંબર
સંપ્રદાય જ અસ્તિત્વમાં હતો એમ લાગે છે.

ઉત્તર વિભાગના પ્રદેશની જાતમાહિતી લાગે છે જ્યારે દક્ષિણના પ્રદેશો વિશે તે પૌરાણિક માહિતી પર આધાર રાખે છે. ઉજ્જયિની, મથુરા જેવી નગરીઓનું તેમજે વર્ણન કર્યું છે. નગરો ઉત્તુંગ લવનોથી શોભતાં અને અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતા વૈવિધ્યવર્ણુ વસ્તીવાળાં આ સ્થાનોમાં દુકાનો, ન્યાયતંત્ર, અન્ય કચેરીઓ, આનંદનાં સ્થાન, વેશવાદ વગેરે આવેલાં હતાં. નગરના ચોટામાં દિવસે માનવોની અવરજવર સાથે ઢોર પણ રસ્તા ઉપર મુક્ત રીતે રખડતાં. જ્યારે રાત્રે ત્યાં કામાસક્ત માનવીઓ વેશ્યાઓની શોધમાં ધૂમતા ફરતા. ગત્રે પ્રવૃત્તિઓ શાંત થઈ જતી અને આખું નગર સોડ તાણીને સૂઈ જતું. કાળો અધારપટ ઓઢીને સૂતેલા નગરને તેમાંથી ડોકિયું કરાવતી રાત્રિ-દીવાઓની વ્યવસ્થા ન હતી. રાત્રે બહાર નીકળનાર પોતાની પાસે દીવા રાખતો રાતના પ્રારંભ અને અંતમાં સ્વિશેષ બહાર નીકળવા નગરજનોને સૂચના આપવામાં આવતી. ચોકિયાતો રાતે નગરમાં રોન ફરતા અને ચોરી ન થાય તેની તકેદારી રાખતા. પણ આ તંત્રની શિથિલતા એ તંત્ર જેટલી જ પ્રાચીન છે. ઘણી વાર ગુનેગારો પકડાઈ ગયા પછી તે લોકો તેની શોધ શરૂ કરતા.

આમજીવન

ગ્રામવાસીઓનું વિશદ નિરૂપણ કરવાનો ખાસ પ્રસંગ ભાસને સાંપડ્યો નથી. તેમજે નેસડામાં રહેતા ગોપાલકોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ લોકોને શુદ્ધ ચિત્તના માનવામાં આવતા. તેમના જીવનમાં ગામોનું મહત્વપૂર્ણ સ્થાન હતું. ખાસ તહેવારોએ સ્ત્રી-પુરુષો ટોળે મળી હસ્તીસક જેવાં નૃત્યો કરતાં. વિદ્યાવ્યાસથી ગાઉ છેડે રહેનાર આ લોકો તર્કસંગત ન બની શકે એવા વહેમોમાં માનતા. જે ક્રમે ક્રમે નગરવાસીઓમાં પણ સંચરતા. તેમનું જીવન બહુ સાદું, ધાર્મિક તથા શાંત હતું. પ્રાર્થના તથા વ્રત કરી તેઓ ગાયોનાં ધનની તથા પોતાના કુટુંબની અનામયતા પ્રાર્થતા.

વેશભૂષા

લોકો ઉત્તરીય અને અધોવસ્ત્ર ધારણ કરતા. પૈસાપાત્ર નાગ-

રિકો પોતાનાં વસ્ત્રને મુગંધિત બનાવતા. તે સમયે દેશદેશની વસ્ત્રપરિ-
ધાનની રીત અલગ હતી. છતાંય લોકો મોટે ભાગે સૂતરનાં વસ્ત્ર પહે-
રતા. તવંગરોનાં ઘરમાં રેશમને સ્થાન હશે. પ્રસંગોપાત કેટલાંક પાઘડી
પહેરતા. અપિમુનિઓ વસ્ત્ર ધારણ કરતા. સ્ત્રીપુરુષો કુંડ, કુંડળ વગેરે
જેવાં સુવર્ણનાં ધરણાં પહેરતાં. ઝાંઝર વગેરે કેટલાંક અલંકાર સ્ત્રીઓ
જ ધારણ કરતી.

ખોરાક

ભાસનો જમાનો આશિવાહારીઓનો નહિ હોય એમ લાગે છે.
જો કે આથી આ પ્રકારનાઓનો તદ્દન અભાવ હશે એમ પણ ન માની
શકાય. છતાંય નિરાશિય આદાર ભારતમાં ભોજનનું ખાસ લક્ષણ તો
છે જ. લાડુ, ભાત, દહીં, ધી વગેરે વાનગીઓ તથા પદાર્થો પ્રચલિત
હતા. ભોજનને મુગંધિત કરવા માટે જાતજાતના મસાલાઓ પણ
વપરાતા.

વેપાર

એ સમયની વેપારની પદ્ધતિનો ખ્યાલ ખાસ મળતો નથી. કૃષ્ણ
ગૂંથનાર, ચિત્તાશ, ધોળનારાઓ, ધોખીઓ, પાલિશવાળાઓ, સોનીઓ,
રસોઈયાઓ, સંગીતકારો, હુદારો વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ સિવાય
પણ અન્ય વ્યાપારો ચાલતા હશે જ; કારણ સમાજ આદાનપ્રદાન
ઉપર જ નિર્ભર છે. દેશાવર સાથે પણ વેપાર ચાલતો હશે. કેટલાક
લોકો પૈસા ધિરાણનો અને વ્યાજવટાનો ધંધો કરતા હશે. નાણાંકીય
મંત્રણમાં મુર્ખ અને માથ નો ઉલ્લેખ છે.

વાહનવ્યવહાર

ઝડપી અને મોટાં વાહનોને અભાવે મુસાફરી વ્યાપક પ્રમાણમાં
હતી નહિ. ખાસ જરૂર સિવાય લોકો મુસાફરી કરતા નહિ. રથ અને
ગાડાં વાહન તરીકે વપરાતાં. આ ઉપરાંત પ્રવહણ, પાલખીઓ તથા
વદાણનો ઉપયોગ થતો. તવંગર લોકો હાથી, રાજ મહારાજાઓ, ધોડા

ભાસે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી માહિતી આપી નથી. કૃષ્ણને નારાયણ સ્વરૂપે સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ ગણવામાં આવતા હતા. આથી દો. પુસાલકરનું અનુમાન છે કે પંચરાત્રની તત્ત્વજ્ઞાનની શાખા પ્રચલિત હશે. કૃષ્ણ સહિત બળરામને પૂજવામાં આવતા. આમ તત્ત્વજ્ઞાન ભક્તિથી સંવલિત હતું. ઉપનિષદોના ઉચ્ચ વિચારો અને મૂત્રકાળની ભક્તિ-પૂર્ણ ઉપાસનાનો સુમેળ સધાયો હતો. કર્મ, કર્મફળ તથા પુનર્જન્મની માન્યતા બહુ પ્રચલિત હતી. સંસાર અશાશ્વત પરિસ્થિતિથી ઉદ્ધિગ્ન થનાર કેટલાક લોકો કાપાય ધારણ કરી સંસારથી દૂર જતા. સમાજ તેમના તરફ માનની લાગણીથી જોતો. આનો ફાળ લઈને કેટલાક લે-ભાગ્યો પછુ આજીવિકા મેળવવા જ લગવા પહેરતા. જસસો પછુ પોતાની જાતને છુપાવવા આવો વેશ ધારણ કરતા. આ બાબત જ આવા ત્યાગીઓ પ્રત્યે સમાજના આદરનું પ્રતીક છે.

રાજકીય

તત્કાલીન રાજ્યવ્યવસ્થામાં રાજા સર્વોપરિત હતો. તેનું સ્થાન પરંપરાગત હતું. રાજ્યએ જીવનમાં ભારે જવાબદારીઓનું વહન કરવું પડતું. ધર્મને સુસંગત રહી ધર્મનું આચરણ અને રક્ષણ કરતાં કરતાં તેણે રાજ્યનો ઉપભોગ કરવાનો હતો. રાજા રાજ્યને પ્રજાની સંપત્તિ સમજી તેના દ્રરૂટી તરીકે કાર્ય કરતો. આથી સર્વ કાર્યોમાં રાજ્યકાર્યને અગ્રતા અપાતી. રાજ્યકાર્યમાં યશો કરવાનું કાર્ય પછુ મહત્વનું હતું. આનાથી રાજ્ય પર ધ્વનિરની કૃપા રહેતી. જાણણો પ્રસન્ન રહેતા અને રાજાને પ્રસિદ્ધિ મળતી. યજ્ઞ, સત્ય, દાન અને પરાક્રમના ગુણો રાજામાં આવશ્યક મનાતા હોવા છતાં પ્રથમ ત્રણના પ્રમાણમાં પરાક્રમનું મહત્વ ઊતરતું હતું.

રાજાનાં વિવિધ કાર્યોમાં સલાહ આપવા માટે અનુભવી, યાની અને પીઠ મંત્રીઓ હાજર રહેતા. આમાં સરસેનાપતિ, રાજપુરોહિત,

મુખ્યમંત્રી, રાજ્યોત્તિપી વગેરેનો સમાવેશ થતો. આ બધાની સાથે મંત્રણા કર્યા પછી રાજ્ય નિર્ણય લેતો નીતિના આ ઘડવૈયાએ. યુદ્ધ-ભૂમિમાં પણ રાજ્ય સાથે જ રહેતા. તેમના જીવનમાં સ્વામીનું હિત જ મોખરે રહેતું. યુદ્ધના સમયમાં તો સમગ્ર જવાબદારી મુખ્યમંત્રીના શિરે જ આવતી. લોકોમાં જુસ્સો અને વિશ્વાસ ટકાવી રાખવાથી માંડી દુશ્મનને હરાવવા સુધીની કામગીરી પાછળ તેનો જ પડછાયો રહેતો.

રાજ્યવ્યવસ્થામાં પરદેશનીતિ મહત્ત્વનું અંગ છે. આ નીતિ પણ મુખ્યમંત્રી જ રાજ્યની સૂચનાથી ઘડતો. પોતાના પ્રતિનિધિઓ રાજ્ય પરદેશમાં મોકલતો. એ જાનામાં સ્થાયી એલચીઓની પ્રયાતો ઉત્તેજ નથી; પરંતુ એવા પ્રકારની કોઈ વ્યવસ્થા હશે ખરી. રાજ્યો દ્વંદ્વેષાં દૂતો દ્વારા કામ લેતા. દૂતોની સુસજ્જા દ્વંદ્વેષાં જળવાતી. પર-રાજ્યની જોપનીય બાબતો જાણવા માટે જસૂસીની જાળ બિછાવવાનું દરેક રાજ્ય માટે અનિવાર્ય લેખાતું. જુદા જુદા વેશમાં રહેલા જસૂસો પરરાજ્યમાં ઝિતરી પડતા અને પરપક્ષને એક યા અન્ય રીતે ફેદીને માહિતી મેળવી લાવતા. કુશળ જસૂસોની જાળ બિછાવવામાં જે રાજ્ય નિપુણ હોય તે પરદેશી રાજ્ય જોડે સરસાર્થ મેળવી શકે છે.

યુદ્ધ વેળાએ રાજ્યની ચતુરંગ મેનાને મેદાનમાં ઉતારવામાં અવની પાયદળ, દયદળ, રથદળ અને દસ્તિદળ પોતપોતાની કામગીરી બજાવતાં, હાથીઓ તો રાજ્યના કવચ તરીકે ઓળખાતા. ખાસ કેળવણી દ્વારા હાથીઓ અને કબોજના ઘોડાઓ યુદ્ધમાં ઉત્તમ ગણાતા. યુદ્ધમાં હાથી, ઘોડા તથા સારથિને પણ યોગ્ય સ્થાને કવચ પડેલાવવામાં આવતું. આખી સેનાના વિભાગ પાડવામાં આવતા અને દરેક વિભાગના માણસોનાં નામનું પત્રક રાખવામાં આવતું. મોરચા માટે પડાવ નાખ્યા પછી સૈનિકોની દરોજ દાઝરી લઈ ચકાસણી કરવામાં આવતી જેથી કોઈ ઘૂસણખોર હોય તો ઝડપાઈ જાય.

એ જમાનામાં રાજ્ય મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો. તે કેટલીકવાર પોતાના રાજ્યને વિસ્તારવા યુધ્ધે ઝડતો. કેટલીકવાર કેટલાંક અન્ય કારણોસર પણ સમરાંગણ ખેલાતાં. યુદ્ધ થયા પછી જિતાયેલા દેશના રાજ્યને માંડલિક બનાવવામાં આવતો અને તે રાજ્ય વિજયી રાજ્યના તાબામાં રહેતો તથા તેને ખંડણી પણ ભરતો.

યુદ્ધની સામગ્રીમાં આક્રમક અને સંરક્ષક શસ્ત્રોનો ઉપયોગ થતો. ઢાલ તથા કવચ સંરક્ષક સાધન તરીકે વપરાતાં. હથિયારોમાં શકિત, કુંત, ત્રાસી, શલ, હાટક, તોમર, વરાહકર્ણ, કર્પણ, મુસલ, મુહુર, ગદા, ચક્ર, ત્રિશુલ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત અનેક પ્રકારની તલવારો (દા. ત. ઋષ્ટિ, અસિ, ખડ્ગ વગેરે) તથા વિવિધ ખાણો (ક્ષાર, નારાય વગેરે)નો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

રાજ્ય માટે યુદ્ધકાર્ય ઉત્તમોત્તમ જીવનકાર્ય ગણાતું હતું. યુદ્ધમાં લડનાર સૈનિકોને જે પુણ્ય મળે છે તે તપ તથા યજ્ઞોના ફળ જેટલું છે. પોતાના રાજ્ય માટે તનમન દર્દને નહિ લડનાર રૌનિકને માટે ફિટકાર વરસાવવામાં આવતો. જ્યારે રણવીર યોદ્ધાઓની યોગ્ય કદર પણ થતી. એમાં એક રીત યુદ્ધ પૂરું થયે સેનાપતિની સૂચના મુજબ શસ્ત્રીશોનાં નામ રાજ્યના ખાસ ચોપડે નોંધવાની હતી.

વાસ્તુશિલ્પ

નગરો તથા ગામડામાં વહેંચાયેલી વસતી આયોજનની દૃષ્ટિ માગી લે છે. નગરોની યોજના પદ્ધતિસરની હતી. ઉત્તુંગ ભવનો, ઉદ્યાનો, સ્નાનાગારો, પાનગૃહો, કૃત્રિમ સરોવરો, દુકાનો, અલ્વરો, સરકારી દફતરો વગેરે યોગ્ય ક્રમ મુજબ બાંધવામાં આવતું. મહાયુદ્ધ વગેરે સ્પર્ધા માટે સ્ટેડિયમ પણ નગરની વચ્ચે હતું. વ્યાપારસ્થાનો સહેરોના મધ્યભાગમાં હતાં. ગણિકાઓના આવાસ પણ મધ્યભાગમાં હતા. જે કે તેમનો નિવાસ નગર બહાર હતો. નગરોમાં રસ્તાની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી પણ તે રસ્તાઓ પર રાત્રે પ્રકાશની સગવડ હતી નહિ.

તે વખતનાં મકાનોની રચના સામાન્ય રીતે ભૂમિતળની હતી. પણ તવંગર લોકોનાં લવન, રાજમહેલ વગેરે સ્થાનો એક કરતાં પણ વધુ મજલાવાળાં હતાં. રાજમવનોની બાંધણી તો અનેક વ્યૂહાત્મક અને વ્યાપક દૃષ્ટિબિંદુઓ ખ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવતી. મકાન વિવિધ ખંડોમાં વહેંચવામાં આવતું જેમાં સૌથી આગળનો ખંડ મહેમાનો માટે ઉપયોગમાં લેવાતો. અંદરના ખંડોમાં સ્ત્રીઓ માટે એક અસાયદો ખંડ રાખવામાં આવતો જેમાં અપરિચિત તથા સંકેતરૂપ આલયસંગતના લોકો જઈ શકતા નહિ. ખંડોમાં દવા-ઉત્સ માટે બારીઓ તથા જાળિયાંની સગવડ રાખવામાં આવતી. ધરની સાથે આંગણું, પડાળી, ફવો, ટાંકું, તલાવડી વગેરે લગભગ એકસ રીતે સંકળાયેલ હતાં. નોકરોના નિવાસ મકાનથી સહેજ દૂર બાંધવામાં આવતા. મકાન બાંધવામાં ઈટાનો ઉપયોગ થતો હતો. અવારનવાર મકાનોને ચૂનાથી ધોળવામાં આવતાં. બારતમાં વાસ્તુકલાનો વિકાસ મંદિરો સાથે સંકળાયેલો છે. ભાસના જમાનાનાં મંદિરોની બાંધણી વિશે રપટ માહિતી મળતી નથી. સિવમંદિર તથા દક્ષિણના મંદિરો ઉલેખ છે. પ્રતિમા નાટક પરથી નજરને સીમાડે આવેલા પ્રતિમાગૃહનો ખ્યાલ આવે છે જેની જાંચાઈ રાજમહેલ કરતાં પણ વધુ હોવાનું જણાવાયું છે.

સિંધપટ્ટા મંદિરો સાથે સંકળાયેલી હતી. દેવતાઓની પૂજા સાથે મૂર્તિ સ્થાનો વિકસાયેલો. મંદિરોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવાની જરૂરિયાતમાંથી તક્ષકોનો એક વર્ગ અસ્તિત્વમાં હોવો નોંધ એક જે પોતાની કળાને વિકસાવે અને મૂર્તિમાં દૃષ્ટપણ લાવી શકે. પ્રતિમાગૃહની મૂર્તિઓમાં ભાવ, ગતિ અને જીવંતપણું નોંધને ભરત તાનુબ ઘઈ ગયો હતો. મૂર્તિઓ પથ્થર થા અડીઆ પથ્થર (Granite)માંથી જનાવવામાં આવતી. ઉપરાંત પ્રાણીઓ વગેરેનું પણ સિંધપટ્ટાનું. સિંહાસનમાં નંદીની મૂર્તિ ધડતી જ પડે. પ્રવોત મદાસેને

દષ્ટિએ જીવનને સફળી લેનારને છૂટ હતી. આ માટે અગ્નિપ્રવેશ મા જલપ્રવેશની પ્રથા પ્રચલિત હતી. પણ હુરૂ હેતુ માટે જલસમાધિ લેવાની રીતને સમાજ તિરસ્કારતો. પાણી, મૃત્તિકા તથા અગ્નિને પરિ-
શોધનનાં સાધન માનતાં.

એ સમાજમાં કેટલીક માન્યતાઓ તથા વહેમ પણ પ્રચલિત હતા. લોકો દિવ્યશક્તિમાં માનતા અને તે તેમના જીવનમાં અસરકારક હસ્ત-
ક્ષેપ કરી શકે છે એમ તેઓ માનતાં અને ગભરાતાં. દિવ્ય વાણીમાં તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખતાં. મંત્રોની મદદથી જીવનને જાંઘાડી શકાય તેમ જ ખીજાં પણ કાર્ય કરી શકાય તેમ મનાતું. ઋષિઓ તથા સંતોની સલાહ માનવામાં આવતી અને તેમનો શાપ જીવનમાં ચોક્કસ અનિષ્ટ સર્જે છે એમ પણ મનાતું. કેટલાંક અદૃશ્ય તરવાની કરામત-
થી જીવનમાં આવી પડતું દુઃખ નિવારવા લોકો માદળિયાં વગેરે બાંધતા. બ્રાહ્મણો પાસે શાંતિકર્મ કરાવીને પણ આવાં તરવાની ઉપરાન્તિ કરવામાં આવતી મા તેા દૂર કરવામાં આવતાં. બાળ્ય અને ન્યો-
તિપમાં તે જમાનાના લોકોને અડગ શ્રદ્ધા હતી. દરેકના જીવનમાં નસીબ પોતાનો ભાગ ભજવે છે અને ચક્રના આરાની જેમ વારાફરતી ચાલ્યા જ કરે છે. શુકનઅપશુકન પણ રૂઢ થયેલાં જેવા મળે છે. સૂર્યા-
ભિમુખ કાંગડો શુક વૃક્ષ પર બેસી અવાજ કરે તેને અશુભ ચિહ્ન લેખવામાં આવતું. છીંક તથા સ્વપ્નો પણ સારી મા માઠી અસર નીપજવનાર કહેવાતાં. અમુક નક્ષત્રો પણ અશુભ પરિણામ લાવે છે એવી રૂઢ માન્યતા હતી. આથી આવાં નક્ષત્ર ન હોય તેવે સમયે શુભ કાર્યો કરવામાં આવતાં. અમુક કાર્ય કરતી વખતે પોતાની નિષ્ઠા તથા તાત્રવશુના દર્શાવવા લોકો સોગંદ લેતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ પણ કરતા. આવા સમયે પાણીનો અચૂક ઉપયોગ થતો.

આમ, ભાસનો જમાનો પ્રાચીન હોવા છતાં તે યોગ્ય રીતે પ્રગતિ કરતો હતો. ખાસ ધોરણે, માન્યતાઓ, નિયમ અને કાનૂન

મુળ્ય સમાજજીવન ધરાવેલું હતું. લોકો પણ આમાં પૂરા ઇતિહાસ-સહિત વર્તતા અને નક્કી કરેલા નીતિનિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતા નહિ. પ્રજાજીવન એકંદરે સુખી હતું, વર્ણભેદ હોવા છતાં પરસ્પરના સંબંધો આપણું અને સંતોષકારક હતા. મિત્રવર્ણની કોઈ પ્રધાના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ ભાસના મંથો પરથી મળતો નથી. લોકો ધર્મપ્રિય અને ધર્મપરાયણ હતા. ધર્મની માન્યતામાં અત્યારના સુધારાવાદીઓને બંને દૂષણ લાગતું હોય પણ જારતમાં તો ધર્મે જ સમાજજીવનમાં રિયરના, સુખ અને સ્વચ્છતા આપ્યાં હતાં તથા ટકાવી રાખ્યાં હતાં. એકંદરે ભાસકાલીન સમાજને ધર્મપ્રધાન, રિયર અને સુખી સમાજ કહી શકાય.

બનાવેલા કૃત્રિમ જતાં તાદ્ય હાથનો પ્રતિગા નાટકમાં ઉલ્લેખ છે. જડ પથ્થરમાંથી જીવંત મૂર્તિઓ કંડારવાની બાબત તે જમાનામાં શિક્ષકજ્ઞાના ક્ષેત્રે થતી અદ્યુત કામગીરી અને તે શાસ્ત્રના વિકાસની ઝાંખી કરાવે છે.

લલિતકળાઓ

વાસ્તુશિક્ષ્પ સાથે ચિત્રકળા સંકળાયેલી છે. મકાનોની ભીંતો ઉપર દેટલાક વિશિષ્ટ અને પ્રસિદ્ધ પ્રસંગોના યા અન્ય વિષયનાં ચિત્રો દોરવામાં આવતાં. આ સાથે જુદા જુદા પર પછુ આ કળા આકાર લેતી હતી. ચિત્રકાર ચિત્રને લગતી સૂક્ષ્મ વિગતો પણ ધ્યાનમાં લેતો અને ચિત્રમાં ભાવ જીપસી આવે તેવી રીતે પોતાની પીંછી ચલાવતો. સમૃદ્ધ કુટુંબોમાં આ કળા શોખ તરીકે અપનાવાતી યા નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ વારાંગનાઓનાં જાવનમાં ચિત્રકળાને માટે અસાધકા ખંડની વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં ચિત્રને લગતી તમામ સામગ્રી રાખવામાં આવતી.

આના કરતાં વધુ આકર્ષક અને વ્યાપક બને તેવી ગીત, નૃત્ય અને સંગીતની કળાઓ છે જેનો ભારતમાં ધણુ પ્રાચીન સમયથી પ્રસાર છે. દરેક વ્યક્તિ આ કળામાં રસ લેતી, જીંઘા અને શીના કૃપાપાત્ર કુટુંબોની કન્યાઓ તે આ કળામાં શિક્ષણસિદ્ધિ મેળવતી. કંઠ્ય અને વાદ્ય બંને પ્રકારનાં સંગીત પ્રચલિત હતાં અને તેનાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઓ વિકાસ થયો હતો. વાદ્ય સંગીતમાં વીણાવાદન ખડું પ્રચલિત હતું. મોડી રાત સુધી સંગીતના જલસાઓ ભરતા અને રસિયા નાગરિકો તેમાં હાજરી આપતા.

પ્રદીર્ણ

સમાજનું નીતિનું ધોરણ પ્રમાણમાં જીંચું હતું. લોકોનું જીવન સાદું અને સરળ હતું. સોઠો વચનપાલક દંતો તથા અસત્યનો સદં-

તર અને સદૈવ વિરોધ કરતા. મૈત્રી, વિશ્વાસ અને વફાદારી પ્રત્યે તેમને આદર હતો. છતાંય એ સમાજમાં જુગાર, વેશ્યાવૃત્તિ, ચોરી અને ગુલામી જેવી પ્રત્યા પ્રચલિત હતી.

જુગાર સમાજે સ્વીકારેલી અને માન્ય કરેલી રમત હતી. તેને ખાસ છુતગૃહો હતાં. જુગારનું દેવું હ્રમે ધોઈ તે શાહજોગ આપવું પડતું. તે નહિ આપનાર જુગારી પર છુતગૃહને અધિકારી સભિક પૂરો અધિકાર ભોગવતો. જુગારની જેમ પોતાની માયા અને કાયાથી નાગરિકોને પોતાની મોહિનીની દૂત્તમળમાં કસાવી વારાંગનાઓની સંસ્થા પણ સમાજમાં માન્યતા પામેલી હતી. જો કે બધી વારાંગનાઓ એક સરખી ન હતી. કેટલીક ગણિકાઓને કુલવધૂ થવાની સંખના થતી. તેઓ પોતાના ચારિત્ર્યમાં વિશુદ્ધ રહેતી.

સંપત્તિની અસમ વહેંચણીથી ચોરી જેવા યુનાને ઉત્તમન મળે છે. ભાસના સમયમાં ચોરીનું શાસ્ત્ર કળાની જેમ વિકસેલું. ચોર પોતાની પાસે ધંધાને લગતી સામગ્રી રાખતો અને પરિસ્થિતિ મુજબ વર્તતો. ચોરોને પણ ખાસ આચારસંહિતા હતી તેઓ ક્ષીઓને તથા સદૃશી અને અમાન્ય વ્યક્તિઓ ઉપર પોતાની કળા અજમાવતા નહિ ચોરો ખાસ ધંધાકીય કૌશલથી પામતા. તેમના પ્રાચીન શુદ્ધ તરીકે ખટપટનો ઉલ્લેખ છે. સામાજિક અસમતાનું ખીજું પરિણામ દારૂ છે. માણુઓને વેચવામાં આવતા અને પછીથી તેમના ઉપર ખરીદનારનું જ સંપૂર્ણ આધિપત્ય રહેતું. જો કે માલિકને માણુ ચૂકવી અપાતાં દાસને મુક્ત કરવામાં આવતો તે આનું સુખ્ય પાસું છે.

તે જમાનાના એકંદરે સંતોષી જીવન જીવનારાઓને અકાળે જીવનનો અંત લાવવાનો પ્રયત્ન સાંપડતો નહિ. સામાન્ય રીતે લોકો આત્મધાતનો અનાદર કરતા છતાંય રોગ યા વિસિષ્ટ અને ન હોય તેવા યથેચ્છા સંજોગમાં કેટલાક જીવન દૂંકણી નાખતા પારમાર્થિક

મહાભારતનાં નાટકોનો પ્રશ્ન

હાલે મહાભારતના કથાનકને આધારે છ નાટકોની રચના કરી છે.

(૧) મધ્યમઆયોગ, (૨) પંચરાત્ર, (૩) દૂતવાક્ય, (૪) દૂતધટોત્કચ, (૫) કર્ણભાર, (૬) જીરુભંગ. આમાં પંચરાત્ર સિવાય બધા એકાંકીઓ છે. તેમાં કેટલાંક નાયિકાશૂન્ય છે (દા. ત. દૂતધટોત્કચ) તો કેટલાંક નરીશૂન્ય છે. (દા. ત. દૂતવાક્ય, કર્ણભાર.)

આ નાટકોના સ્વરૂપની ચર્ચા થઈ છે ત્યાં જુદા જુદા મતો દર્શાવાય છે. જેવાં કે કર્ણભારમાંથી ધણેા ભાગ અદશ્ય થઈ ગયો છે. દૂતવાક્ય એ કોઈ મોટા નાટકના એક અંક જેવું છે.^૧ વળી ઉપર ને ક્રમે નાટકો ગોઠવ્યાં છે તે ક્રમે જોઈએ તો બાકે કે તેઓ એક રીતે મહાભારતના અખંડ કથાનકને રજૂ કરવાના હેતુથી લખાયાં હોય તેમ લાગે છે વળી ડૉ. સુકથંકર માને છે કે પાંચ એકાંકીઓ એકબીજા સાથે ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલાં છે અને તેઓ મહાભારતના સંપૂર્ણ નાટકમાંથી છૂટા પડેલાં એકાંકીઓ જેવાં છે.^૨

ડૉ. જી. કે. બટ્ટ પોતાની મધ્યમઆયોગ અને જીરુભંગની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં આ મતનો અનેક દલીલો આપીને વિરોધ કરે છે.

૧. જુઓ Dutavakya is "only a fragment one-act play taken from some longer Mahabharat drama."

Dr. Winternitz BRAI 5 P. 6

૨. The five one-act Mahabharata pieces form a closely related, homogeneous group; they appear in fact to be single acts detached from a lengthy dramatised version of the complete Mahabharata saga.....

Dr. Sukthankar Analecta 134

(૧) સંપૂર્ણ મહાભારતનું નાટક રચવાનો વિચાર જ હાસ્યાસ્પદ છે, જાણે પછી તેમ કરવાનું 'ધ્યેય ઘણું ઉચ્ચ ગણાય. અને જો તે રચાય તો તે તખ્તાલાયક બની શકે નહિ. જ્યારે ભાસનાં નાટકોની મોટી અને અગત્યની વિશેષતા તેની રંગમંચયોગ્યતામાં રહેલી છે. આથી જ ભાસની નજર સમક્ષ રંગમંચયોગ્યતા એ મુખ્ય હોય તે ભાસ સંપૂર્ણ મહાભારતનું નાટક રચવાનો પ્રયત્ન ન કરે તે સમજી શકાય તેમ છે.

(૨) રામાયણનું કથાનક મહાભારતની સરખામણીમાં નાનું હોવા છતાં ભાસે તેના પર એ જુદાં નાટકોની રચના કરી છે. તો પછી તેણે આટલા ઘાંબા કથાનકવાળા મહાભારતનું એક નાટક રચ્યું હશે એમ કેવી રીતે માની શકાય ?

(૩) જો મહાકાવ્યની કથાને નાટકમાં રજૂ કરવાની હોય તો લેખકે મૂળ કથાને મહદ્ અંશે વફાદાર રહેવું જોઈએ, પણ ભાસની ઉપલબ્ધ રચનાઓ જોતાં જણાય છે કે લેખકે મૂળને વફાદાર રહેવા કરતાં વધુ 'ભૌલિક' બન્યા છે. અને મૂળનાં પાત્રો, પ્રસંગો વગેરેમાં ઘણા જ ફેરફારો કર્યા છે. પંચરાત્રનો અંત તો મહાભારતનું મુદ્દ ઘણું નથી એવું સ્પષ્ટ છે. દુતવાક્ય જોતાં જણાય છે કે મુદ્દ નિશ્ચિત થશે દુતપટ્ટોત્ક્રમ અને શિત્રુક્ષંત્ર દર્શાવે છે કે મુદ્દ ઘણું જ છે આ દર્શાવે છે કે આ દરેક નાટકો ખાટે લેખકે જુદું જુદું કથાનક લીધું હશે.

(૪) મહાભારતના સળંગ નાટકોનો વિચાર પણ ભાસ સમક્ષ હશે તેવું તેનાં નાટકો જોતાં કહી શકાય તેમ નથી. જો કોઈને આવું રચવું હોય તો તેનું આયોજન શરૂ કરવું જોઈએ. આથી શરૂના કથાનકને દર્શાવતું નાટક પ્રથમ રચાવું હોય અને પાછળના કથાનકને દર્શાવતું પછી. પણ ઉપલબ્ધ નાટકોની રચના જોતાં જણાય છે કે

ચારતું કથાનક દર્શાવતાં નાટકોમાં કેટલેક સ્થળે પછીનું કથાનક દર્શાવતાં નાટકો કરતાં લેખક વધુ સિદ્ધહસ્ત ચપેલા જણાય છે. દા. ત., કર્ણ-ભાર કરતાં પંચરાત્ર વધુ પ્રૌઢ સૌધીનું નાટક છે.

(૫) જો આ નાટકો એવ મોટા નાટકના ગુદા કરેલા અંકો હોય તો દરેક નાટકનો અંક સ્વતંત્ર ન હોવો જોઈએ. પરંતુ પછી આવનાર કોઈ કથાનકનું સ્થાન કરીને અટકવો જોઈએ. પણ અહીં તો દરેક નાટક સ્વતંત્ર જણાય છે.

આવી ચર્ચા આપ્યા બાદ ડૉ. જી. કે. જી. રમણ સ્વીકારે છે કે આ મહાભારતનાં નાટકો સ્વયં સંપૂર્ણ હોવાથી કોઈ મોટા નાટકના છૂટા કરેલા અંકો નથી; પરંતુ મહાભારતના કથાનકને આધારે રચેલાં સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ નાટકો છે. ૪

આમ રમણ જણાય છે કે ડૉ. સુકથનકરના મતને પ્રો. જી. કે. જી. બિલકુલ સ્વીકારતા નથી. ખીજા બાજુ એવો મત પણ પ્રદર્શિત થયો છે કે પાંચ એકાંકીઓને સંપૂર્ણ પણે નાટક કહી શકાય તેમ નથી. દૂતધટોત્કચમાં ભરતવાક્ય નથી. વળી દૂતધટોત્કચ કે દૂતવાક્ય અપૂર્ણ જણાય છે, તેમાં નિર્વહણ જેવું કંઈ નથી. વળી મહાભારત-માંથી જુદાં જુદાં દ્રવ્યો લઈને લેખકે અહીં નાટક રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ આગળ નાન્દી અને પાછળ ભરતવાક્ય જોડવાથી નાટક બની શકે નહિ. માટે આ પાંચ એકાંકીઓને સંપૂર્ણ નાટક માનવાં એ વધુ પડતું સાદસ કરવા જેવું છે.

૩. The existance of this one-act play which is complete in itself should furnish a strong analogical proof, apart from what has been already said, that Bhāsa must have written the Mahābhārat plays as independent one-act plays.

Dr. G. K. Bhat Madhyamavyayoga, Urubhang P. 36

આ પ્રશ્ન પર વધુ પરિચીલન કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે (૧) આ નાટકો કોઈ મહાભારત પરના સળંગ નાટકોના અંકો છે કે (૨) સંપૂર્ણ નાટકો નથી એવા બંને મતો બ્રામ્હ કલ્પનાઓ પર સ્થાપેલા છે.

સહુ પ્રથમ તો સ્થિતસ્ય મતિઃ જોવનીયા । એ ન્યાયે જોતાં દરેક નાટકો સ્વતંત્ર જ મળે છે. વળી આ ચર્ચા કરનાર સહુ કોઈ પંચરાત્રને સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર નાટક ગણીને આ પ્રશ્નની મર્યાદાની બહાર ગણે છે. જે પંચરાત્રને પણ બીજા એકાંકીઓ માફક કોઈ મહાભારતના એક નાટકોનો ભાગ માને તો વિચિત્ર પરિસ્થિતિ સર્જાય. કારણ તેનો અંત આપ્યા પછી દૂતવાક્ય, દૂતધટોત્કચ, કર્ણભાર કે જીરુભંગની કોઈ જરૂર જ રહેતી નથી. આથી દલીલ આતર દલીલ કરવા માટે મહાભારતનાં ૭ નાટકોમાંથી એકને દૂર કરી બાકીની ચર્ચા કરવા કેટલાક વિદ્વાનો તૈયાર થાય છે. આ તો અર્ધજરતીન્યાય કહેવાય. ફૂકડાના એક ભાગને કાપીને રાંધવા મૂકવો અને બાકીનો ભાગ ઈંડાં આપશે આ માનવું જોટલું વિચિત્ર છે તેટલું જ ભાસના મહાભારતનાં નાટકોમાંથી અમુકને લઈને મત બાંધવો અને બીજાને ત્યજી દેવાં એ અપોગ્ય અને અનુપાદેય છે.

મધ્યમન્યાયોગ, જીરુભંગ કે કર્ણભાર એ સંપૂર્ણ નાટકો છે. અને તેમાં આરંભેલા કથાનકને નિર્વહણ સુધી સફળતાથી દોરી જવામાં આવ્યું છે. દૂતધટોત્કચની બાજતમાં અમારી આવૃત્તિના આરંભમાં સ્થાન્યું છે તેમ કથાનક સંપૂર્ણ છે. દૂતવાક્યમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનો દૂત તરીકેનો હિદ્વશ પૂરો થયો છે.

ભરતવાક્યની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે દૂતધટોત્કચને બાદ કરતાં દરેકમાં ભરતવાક્ય મળી આવે છે. જે મુજબ તે તે સંપૂર્ણ નાટકો છે એમ કહેવાય. ન્યારે દૂતધટોત્કચનો છેલ્લો શ્લોક ભરત-

૪ તદ્દિ કુવકુટસ્ય ઇકદશેઃ મોગ્યાય પચ્ચતે, અન્યો વા પ્રથમાય કલ્પતે ।

વાક્ય જ છે. તેની પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્યને યોગ્ય જ વિચારે છે. કોઈ કહે પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્ય હોઈ શકે ! ઉત્તર એ જ છે કે શાકુન્તલનું ભરતવાક્ય જુઓ. તેમાં કાલિદાસે પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્ય આપ્યું છે. જ્યારે છેલ્લી બે પંક્તિમાં પોતાને માટે મોક્ષ માગ્યો છે. આમ ભરતવાક્યની રજૂઆત આ સ્વયં સંપૂર્ણ નાટકો છે તે વાતની ખાતરી આપે છે.

સ્વતંત્ર રીતે મળી આવતાં નાટકને રૂપકના પ્રકારોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે સ્વતંત્ર નાટકો છે. પંચ-રાત્રમાં સમવકારના, કર્ણભાર, દૂતધટોત્કચ અને બિરુભંગમાં અંક કે ઉત્સ-શિકાંકના અને દૂતવાક્યમાં વીથીનાં લક્ષણો મળી આવે છે. જે આ નાટકો કોઈ સળંગ નાટકના છૂટા કરેલા અંકો હોય તો તેમાં જુદા જુદા રૂપકના પ્રકારો કેવી રીતે ધરી શકે ?

આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે મહાભારતની કથા પર આધારિત ભાસનાં નાટકો કોઈ મોટા નાટકના અંકો નથી; પરંતુ સ્વતંત્ર રૂપકો જ છે.

દૂતવાક્યનું કથાનક

મહાભારતની જ કથા પર આધારિત આ રૂપકના કથાનકને ત્રણ વિભાગોમાં દર્શ્યોમાં વહેંચી શકાય :

પ્રથમ દર્શ્ય—

પ્રણાલિકાગત નાન્દી પછી સૂતધાર, પ્રેક્ષકો માટેના આશીર્વાચન સાથે પ્રવેશ કરે છે. તે પ્રેક્ષકોને નિવેદન કરવામાં મગ્ન છે, ત્યાં તો નેપથ્યમાં કંઈકે-અવાજ સંભળાય છે. આ પછી તે માહિતી આપે છે કે પાંડવો સાથે વેર હિત્યન થવાથી, બધા રાગગ્નો સાથે મંત્રણા કરવા માટે દુર્યોધન મંત્રણાળાનું નિર્માણ કરાવે છે. આ પછી દુર્યોધન પ્રવેશ કરે છે. પ્રવેશતાની સાથે સર્વ વડીલોને તે અભિવાદન કરે છે અને આસનરથ થવા જણાવે છે, અને તેની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાના સેનાપતિ થવા માટે કાણુ યોગ્ય છે એમ પૂછે છે. શકુનિ યોગ્ય જ સૂચવે છે કે ગાંધ્ય બીજા પિતામહ હોય ત્યાં સુધી બીજું કાણુ સેનાપતિ થઈ શકે? એટલામાં જ કાંચુકીય આવીને જણાવે છે કે પાંડવોની શિબિરમાંથી પુરુષોત્તમ નારાયણ દૂત તરીકે પધાર્યા છે. દુર્યોધન આ સંભળીને ખુબ જ ગુસ્સે થઈ જાય છે. અને કંસસેવક તથા ગોપાલક આદિ વિરોધલોથી તેમનું અપમાન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણને તે બદ કરી લેવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, કારણ કે તેમને બંધનમાં લેતાં પાંડવો અધ બની જશે અને તે સમગ્ર પૃથ્વીનો એકમાત્ર સ્વામી બનશે. તે સર્વ સલાહનોને શ્રીકૃષ્ણના સતકારરૂપે હિમા ન થવાની આજ્ઞા આપે છે. અને જે ઉદ્દેશ, તેને બાર સ્વર્ણભારના હાની ધમકી આપે છે. અને કથનના પ્રમાણથી એને પણ લિભા ચવાનો પ્રસંગ ન આવે તે માટે દ્રૌપદીના વસ્ત્રાદરણુવાળું ચિત્ર મંગાવે છે. જેથી તેમાં તદ્દલીન રહી, તે કથનના આગમને ન નોધે તો ચાલી જાય. આ પ્રસંગથી દુર્યોધનની કુદૃષ્ટતાની પ્રેક્ષકોને જાણ થાય છે. પોતાનાં અન્ય રૂપકોની જેમ ભાસ અહીં દુર્યોધનને વધુ ઉદાત્ત બનાવવામાં સફળ નથી થવા. અથવા

કદાચ તેમણે પ્રયત્ન જ નથી કર્યો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરફના દ્વેષને કારણે બીજાઓ તેમને આદર આપે એ તેનાથી નથી સહેવાતું. આકાશમાયિત નો પ્રયોગ કરી લેખકે અનાવસ્થક પાત્રોના પ્રવેશને દાખ્યો છે.

દ્વિતીય દૃશ્યનો આરંભ કેશવના આગમથી થાય છે. ધર્મરાજની પ્રાર્થના અને અર્જુન તરફની પ્રગાઢ મિત્રતાને લઈને જ તેઓ આ અનુચિત દૂતકર્મ કરવા તૈયાર થાય છે એમ તેઓ કહે છે. તેમના આગમન માત્રથી બધા ક્ષત્રિયો જાણે સંજ્ઞાત થઈ જાય છે. તેમની આવી સ્થિતિ જોઈને દુર્યોધન બધાને આશ્ચર્ય કરે છે. અને પહેલાં કહેલાં દંડનું સ્મરણ કરાવે છે. પરંતુ તે સ્વયં, સાવધાન બેઠો હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી આસનચ્યુત થઈ જાય છે અને કહે છે—અહો વહુમાયોડ્યં દૂતઃ । શ્રીકૃષ્ણ દ્રોપદી કેલકર્ષણના ચિત્રપટને લટાવી લેવાનું કહે છે, ત્યારે સમ્રાટ દુર્યોધન એવી આત્મા પણ કરે છે. ક્ષેમકુશળના સમાચાર આપ્યા બાદ શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોનો સંદેશો તેને સંભળાવે છે ત્યારે દુર્યોધનનો જવાબ ખરેખર સરસ અને પ્રેરક છે—

રાજ્ય નામ નૃપાત્મજેઃ સદૃશયોર્જિત્વા રિપ્ત્વ મુચ્યતે
તલ્લોકે ન તુ યાચ્યતે ન તુ પુનર્દીનાય વા કીયતે ।

તેના આ ઉત્તરથી પણ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું ધૈર્ય ગુમાવના નથી. તેઓ 'સન્ધ્યો વન્ધુભિઃ ક્ષેપાંસ્ત્રોક્ષ્યોદમયોરપિ, વગેરે કહીને અભિમાની દુર્યોધનને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. છતાં જ્યારે તે શ્રીકૃષ્ણનાં વેણુને ગણકારતો નથી ત્યારે તેઓ આવેશમાં પોતાનો દુન-સમુદાયાર બૂલી જાય છે. અને અત્યંત કટુવાણીમાં દુર્યોધનને તેની નજાણી સહોદની અને અર્જુનનાં પરાક્રમોની યાદ અપાવે છે. આથી તો બજાનામાં ધી હોમાય છે. બન્ને ફરીથી પરસ્પર આક્ષેપો કરે છે. દુર્યોધન એમને બાંધી લેવા બધા ક્ષત્રિયોને આજ્ઞા કરે છે. પણ કાઈ આમ કરવા સમર્થ નથી. શ્રીકૃષ્ણ વિશ્વરૂપ મારણ કરનાં સ્વયં દુર્યોધનનું સામર્થ્ય પણ હુમ્ત થઈ

નવ છે. અને તે શ્રીકૃષ્ણને ધાવણ કરવાનું કહી બહાર જતો રહે છે, અહીં એક પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે દુર્યોધન મંચને છોડીને કેમ જતો રહે છે ? કે સલા પૂરી થઈ, એ સૂચવવા તે જતો રહે છે ? પણ આ તો તે સ્પષ્ટ બહેર કરી શકત. તેનું નિષ્ક્રમણ તેનાં વચ્ચે નોને અનુરૂપ સામનું નથી. પણ એ પણ યાદ રાખવું જોઈશે કે શ્રીકૃષ્ણને ધાવણ કરવાનું કહેનાર દુર્યોધન રંજનનાં પરથી એક વાર બહાર ગયા પછી અંત સુધી પાછો આવતો નથી. આ દૃશ્યમાં એક અન્ય વાત પણ નોંધનીય છે કે દુર્યોધન જોટલી હિંમત અને બહાદુરીથી વાતો અને બાણો કરે છે, તેટલી હિંમત અરે સમયે તેનામાં રહેતી નથી. શ્રીકૃષ્ણના માનને ખાતર રાજાએને ઊભા ન થવાથી આજ્ઞા કરનાર સત્રાટ સ્વયં વાસુદેવના આગમનથી પોતાનું સમનુલ્લસ ગુમાવી બેસે છે. શ્રીકૃષ્ણનો અસહનીય પ્રભાવ જ કહાય આનું કારણ છે. આખા સંવાદમાં તેમનો પોતાના મન પરનો કાબૂ અને પોતાના ધ્યેયને-વાક્યને વળગી કહેવાનું તેમનું વલણ અવલમ્બ્યાન એવું છે દુર્યોધન સાથેનો તેમનો આક્ષેપપૂર્ણ સંવાદ દ્રષ્ટો છતાં અસરકારક છે.

તૃતીય દૃશ્યમાં કેસવ 'ભગવાન' તરીકે ઉપસ્થિત થાય છે. કાષી ભરાઈને તેઓ પાંડવોના કાર્યને સ્વયં સાધવા મારે તૈયાર થાય છે, અને પોતાના સુદર્શન ચક્રને બોલાવે છે. સુદર્શન તથા અન્ય અસ્ત્રોનું આગમન અદ્ભુત રસનો પરિપોષ કરે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ બ્યારે આવેશને વશ થઈને સુદર્શનને દુર્યોધનને મારવાનું કહે છે અને સુદર્શન તેન જ સલાહ આપે છે, એ વિચિત્ર ઘાત છે. સુદર્શનના 'કય કય ગોવત્કકં' 'ઈતિ' ઇત્યાદિ વચનો કેને કયા પ્રશ્નના જવાબમાં, કઈ વાતના અનુસંધાનમાં કહેવાય છે, એ સ્પષ્ટ નથી. શક્ય છે કે પડદા પાછળથી કોઈ બોદ્યું હોય અથવા આકાશભાષિતનો પ્રયોગ હોય. અતે, સુદર્શનના નિષ્ક્રમણ પછી મૃતરાષ્ટ્ર પ્રવેશ કરે છે. અને પોતાના પુત્રેના અપરાધની ક્ષમા મારે મસ્તક નમાવે છે, તથા અર્ધ અને પાછા આપે છે. અહીં,

જતા કૃષ્ણને અટકાવીને તેમને અર્ધ-પાછથી ધૃતરાષ્ટ્ર સત્કારે છે એ જરા અસંબદ્ધ લાગે છે. વળી, આ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર સ્વયં રંગમંચ પરથી જતા રહે છે, કૃષ્ણ ત્યાં જ રહે છે. ખરેખર જવાનું તો શ્રીકૃષ્ણને છે. આ હકીકત મળુ જરા અસ્વાભાવિક લાગે છે.

દૂતવાક્યનું વિવેચન

સંપૂર્ણ રીતે કથાનેકને તપાસતાં, આમાં નાટ્યાત્મક દૃષ્ટિએ ધણી જિજ્ઞાસા વર્તાયા કરે છે. કથાવસ્તુ તથા પાત્રલેખનની બાબતમાં લેખકની સાવધાનતાનો અભાવ ખૂંચ્યા કરે છે. નવીનતા આણવાનો લેખકનો પ્રયત્ન પ્રશસ્ત નથી. મૂર્તદેહે આવતાં આયુધો વિચિત્ર આકર્ષણ જન્માવતા નથી. વળી તે પ્રસંગની નાટ્યક્ષમતા કેટલી ? એ પણ એક પ્રશ્ન છે. દુર્યોધનનું ચિત્રણ એક યથાર્થ મહારાજ તરીકે થયું છે એવા શ્રી પુસાલકરના મન સાથે સદમત થઈ શકાય તેમ નથી, કારણ મહાભારતના દુર્યોધનમાં અને અહીં ખાસ ફેર જણાતો નથી. કપટી, શત્રુદ્રેષી, પોતાના કે પોતાના લાઈઓના અયોગ્ય કાર્યોને બિરદાવનાર તરીકે તે આ નાટકમાં અને મહાભારતમાં સરખો જ છે. શ્રીકૃષ્ણનું અપમાન કરવાનું અને તેને પકડવાનું બાલિષ્ઠ કાર્ય પણ ત્યાંની માફક અહીં તે કરે જ છે. હાં શ્રી પુસાલકરે 'સૂચવેલી એક વાત સાચી કે મહાકાવ્યમાં ધૃતરાષ્ટ્રનું મદરવ વધુ છે.'

નાટકનો દસ્તોનું આયોજન ભાસની આગવી નાટ્યસૂત્રથી થયું છે. પ્રથમ દશ્ય બીજા દશ્યની પૂર્વતૈયારીરૂપે આવે છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણને અયોગ્ય રીતે આવકારવાની દુર્યોધનની માનસિક તેમજ બાહ્ય તૈયારી દર્શાવી છે. અહીં અભિમાન અને અયોગ્ય તરફ પક્ષપાત ધરાવતો દુર્યોધન છતો થાય છે. બીજા દશ્યમાં માની દુર્યોધનનું દર્શન થાય છે. રાજ્ય પરાક્રમથી મેળવાય એમ એ જણાવે છે. સિદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ

1. Duryodhana is depicted as the real emperor in this drama, where as the Dhritrashtra was the emperor in the epic.

—A. D. Pusalkar—Bhasa—A study

એ શબ્દોસોને મહત્વા નેવા છે; પરંતુ પાંડવો પાસેથી પૃથ્વી પાસાથી પડાવી લેનાર પૃથ્વીપતિના મુખમાં આ કેટલાં શોભે છે તે સહેજ વિચારવું ના નેઈ એ ! આયુધોના આગમનનું દ્રશ્ય લેખકની મૌલિક કલ્પનાને નિધાસ છે. પણ તેની નાટ્યક્ષમતા કેટલી ? નાટ્યક્ષમતાની દૃષ્ટિએ સમાનું આયોજન, ચિત્રદશ્ય, શ્રીકૃષ્ણનું આગમન અને દુર્યોધનની ઇચ્છા વિરુદ્ધ રામચોડનું ઊભા થવું, દુર્યોધનનું આસન પરથી ગમડી પડવું, મથ પર અનેક સ્થળે શ્રીકૃષ્ણને પકડવા દોડવું, પડવું, વગેરે દ્રશ્યો નોંધપાત્ર ખરા.

રસની દૃષ્ટિએ જોતાં નાટકમાં વીરરસ પ્રધાન છે. ગરમાગરમ વાતોલાપ(Hot Exchanges)માં તે સારી રીતે સ્ફુટ થાય છે. પાંડવોની દીનદશાનું વર્ણન વૃષ્ણાનિઃશ્વ કારુણ્યને ઉપગમે છે. કારણ, ભારતીય જનોની સદ્ગતિશ્રીત દમેશ પાંડવોની તરફ રહેલી છે. આયુધોના આગમન-નિગમનના વર્ણનમાં અદ્ભુત રસ છે. અને કાર્યો નિર્વહનેડવ્યુતમ્ નો સિદ્ધાન્ત ભારતીય નાટ્યચારાઓએ માન્ય છે. વળી આરભટ્ટી રીતિ છે. નામિકા નથી. સ્ત્રી પાત્ર સમ ખાવા પૂરવું પણ નથી. વળી પ્રાકૃતની અંદર એકે વાક્ય બોલાવું નથી. શક્ય એ લાક્ષણ શાનાં નાટકોમાંનું આ હોઈ શકે.

એક વાતની ચર્ચા નોંધપાત્ર છે. ડૉ. વિન્ટરનિઝ અને કેઈ સ્ત્રીમા મહાભારતના નાટકોમાંનું એક દ્રશ્ય માને છે જ્યારે નાટકમાં એકાંકીનાં સંપૂર્ણ લક્ષણો હોવાથી આ સંપૂર્ણ નાટક છે એમ ડૉ. પુસાલકર સ્વીકારે છે.^૨

૨. Dr. Winternitz suggests that the Dv. is "only a fragment one act taken from some longer Mahabharat drama" (BRRI 5 P 9) but the play is complete as it fulfills its purpose in the single act.

નાટકના અંતના ભાગમાં આવતા શ્લોક ૫૧ અને ૫૨, શ્લોક ૪૭, ૪૮ અને ૪૯ના વિચારોત્તું પુનરાવર્તન માત્ર છે. તેમાં કેવળ પૂર્વોક્ત દહીકતોનો અનુનાદ માત્ર છે. કથાનકને સદ્ભેદિકાથી અવ-લોકતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત ચાલે છે કે ચક્રે પહેલાં શારંગ ધનુષ્ય, કીમેદકી ગદા, નદક તલવાર વગેરેને પાછા મોકલી દીધાં છે અને તેઓ આસ્થા પણ ગયાં છે. ૫૭ી ૫૧ અને ૫૨મા શ્લોકમાં તેઓને સંબોધીને જે ફરી જવાતું કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન અસ્થાને લાગે છે. ડો. લક્ષ્મણ સરપ અને ડો. વુલ્ફરનરતું મંતવ્ય છે કે આયુધોના આગમન-વાળો પ્રસંગ ક્ષેપક છે.૩

નાટકમાં જાસે આકાશભાષિતનો છૂટથી ઉપયોગ કયો છે. આ સુક્તિથી સદ્ગુણનાથી મંત્રણાવાની રચના તેઓએ દર્શાવી છે. વળી મહા-ભારતમાં આવતાં બીજમ, દ્રોણ વગેરેનાં લંબાણ વક્તવ્યોને સદ્ગુણથી દૂર રાખ્યાં છે. આકાશભાષિનના પ્રયોગથી સર્જાયેલી પરિસ્થિતિને ડો. સરપ અને ડો. વુલ્ફર રસમય પ્રસંગ ગણી પ્રશંસાના પુષ્પો વેરે છે.૪

૩. One may go a step further and hazard the conjecture that all of this passage describing Vishnu's weapons is by a later hand.

—Thirteen Trivendram Plays Vol. II P. 2

૪. An interesting feature of this play is the way in which all the Kuru assembly is played by one actor—atleast one man does all the talking, the rest could be imagined or indicated by a few supers.

Thirteen Trivendram Plays Vol. II P. 2

પાત્રાલેખન

દૂતવાક્યમ્ માં કુલ્લે ત્રણ જ પાત્રો છે. દુર્યોધન, વાસુદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને મુદ્ધર્ષન ચક્ર.

અન્ય નાટકોની જેમ આ નાટકમાં મહાભારતનો દુર્યોધન ભાસનો દુર્યોધન નથી બન્યો. દુર્યોધનને અહીં અન્ય નાટકો કરતાં ભુદા જ પ્રકાશમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તે એક માની ચોદ્દો છે. જે પોતાના રાજભાગ વિશે, પોતાની સ્થિતિ અને પોતાની દયા વિશે, ખૂદખૂદો સભાન છે. પોતે એક સમ્રાટ છે અને શ્રીકૃષ્ણને એ દૂત તરીકે તેની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા છે એ વાતને તે હદાપિ બૂઠ્યો નથી અને તેમની બન્નેની સ્થિતિમાં જે અન્તર છે તેને અનુરૂપ જ વર્તીવ રાખવાનો આગ્રહ તે રાખે છે. આથી જ તે રાજાએને કેશવના આગમન સમયે ક્રોધા ન થવાની આજ્ઞા કરે છે. અને પોતે પણ તેમના પ્રભાવને વશ ન થવામાં સદાપશૂન એવા દોષદીના અપમાનના ચિત્રને નિહાળતો બેઠો રહી, આખી પરિસ્થિતિને જ બદલી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મુદ્ધ માટેની તેની નિઃશ્વાસક બુદ્ધિને નિર્દેશવા જ તેનું આ પ્રનાણે નિઃપણ કરાયું છે. અને કેશવના આગમનથી તે 'પોતાનું' સમગ્ર ધન મુગાવી બેસે છે. તે અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. જ્યાં 'આ દૂત છે' એમ કહી પોતાની જાનને દશાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને શ્રીકૃષ્ણની રાજ્યની પાંચે માટેની માંગણીના તે જે રીતે ઉત્તર આપે છે, તેનાથી તેના પાત્રને વધુ હિંસા મળે છે. તે કેશવને સ્પષ્ટ જણાવી કે હિં કે રાજ્ય તો બાકુગણથી જ જિતાય છે, મરીજ બિચારા ભાઈએને દાનમાં રાજ્ય ન અપાય. બીજું કંઈ પણ આખી શકાય. રાજ્ય ભેઈવું હોય તો મુદ્ધ કરીન મેઝરી લે. દુર્યોધનનો આ પડકાર ખરે જ તેના પૌરુષને બાજે એવો છે. શ્રી પૃથ્વીકેશર તેનાં બહુ વખાણ કરે છે.^૧

૧. 'Duryodhan is represented in the drama as a mighty warrior and dignified emperor,' thus quite in contrast to the epic, where he is merely a wicked man.

તેમના કચનમાં અતિથયોક્તિ છે. બુઝો ઉપરની ચર્ચા. છતાં દુર્યોધન એક અભિમાની યોદ્ધો છે, સમ્રાટ છે, યુદ્ધ માટે કૃતનિશ્ચયી છે. થોડો દુષ્ટ પણ છે. છતાં કેશવના પ્રવેશ માત્રથી તેનું સમતુલન શુભાચી બેસવું અને તેના વ્યક્તિત્વના એકે દુર્બળ પાસા તરફે ગણવા કરતાં તે ભગવાનના પ્રભાવની અસર ગણવી વધુ યોગ્ય રહેશે. શ્રી કૃષ્ણના અદ્ભુત વ્યક્તિત્વની અપૂર્વ પદ્ધતિ તે પોતે પણ સમજે તો છે જ, છતાં તેમની દલીલોના પ્રત્યુત્તરે પણ તે એટલા જ મજબૂત આપે છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતાની દૂત તરીકેની મર્યાદા વિસરી જાય છે એ હકીકત તે સાંખી શકતો નથી.

દ્વંકમાં ભાસનો દુર્યોધન મહાભારતના દુર્યોધનની યાદ અપાવે તેવો માની, પરાક્રમી સમ્રાટ છે. સાથે સાથે મહાભારતના દુર્યોધો પણ ધરાવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ

શ્રીકૃષ્ણ મિત્રતાને વશ થઈને અનુચિત એવું દૂતત્વ સ્વીકારીને આ નાટકમાં ઉપરિધત થયા છે. છતાં ભાસ, તેઓ વિશ્વનિયંત્રતા અને સર્વશક્તિસંપન્ન છે, એ વાત બૂઝ્યા નથી. તેમના અજબ વ્યક્તિત્વને પ્રભાવ ખીજાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખે છે. ક્ષત્રિયો તેમને આવકારવા હંકરે. ભય દોવા છતાં જિભા ધર્ષ જાય છે. અને દુર્યોધન પણ તેમના કહેવા માત્રથી ચિત્રપટ દ્રાવ્ય લેવાની આજ્ઞા કરે છે, એટલું જ તેમના વ્યક્તિત્વની જાદુઈ અસર જનાવવા માટે પૂરતું છે. દુર્યોધન સાથેના સંવાદ દરમ્યાન તેમની ધીરતા સુંદર રીતે રજિત થાય છે. દિશકાચ-વદ્યાપેદિ રાત્રી શીર્ષ નયનુગામિનામ્ ઈત્યાદિથી તેમનું કુશળ રાજની-તિમન્ત સિદ્ધ થાય છે. સમજૂતીપૂર્ણ વાક્યોથી તેઓ દુર્યોધન સાથે વાર્તાલાપ કરે છે. છતાં દુર્યોધન પોતાનું અભિમાન ત્વજતો નથી તો તેઓ રાગે બરાઈ જાય છે. અને દૂતને ન જાણે એવા યજ્ઞો

ઉચ્ચારી દુર્યોધનને અધિક ઉત્તેજિત કરી દે છે. અને અંતે પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને બોલાવીને પોતાનું ઈશ્વરત્વ સિદ્ધ કરે છે.

ભાસ કૃષ્ણભક્ત હોવાથી તેણે શ્રીકૃષ્ણના પાત્રને જ્યાં જ્યાં અવ-
ગણ મળ્યો ત્યાં ત્યાં ખૂબ જ સારી રીતે ચિત્રિત કરવાનો પ્રયત્ન
પ્રયત્ન કર્યો છે. સુદર્શનનું પાત્ર ખાસ નોંધપાત્ર નથી.

નાટકનું મૂળ અને દેરફાર

મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં આવના લગવદાનપર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ
પાંડવોના દૂત બનીને જાય છે એવી કથા આવે છે. બાસે આ નાટકનું
નિર્માણ એ કથાને આધારે કર્યું છે. પણ જાણીએ કે લેખકે પ્રયત્ન-
પૂર્વક ધણી દેરફારો કર્યા છે અને બેએક સ્થળે તદ્દન યૌક્તિક પ્રસંગો
પણ યોજ્યા છે.

(૧) મહાભારતમાં રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કેન્દ્ર સ્થાને રાખીને શ્રીકૃષ્ણ
દૂતધર્મ કરે છે. જ્યારે અહીં સમ્રાટ તરીકે ધૃતરાષ્ટ્ર નહિ, પરંતુ
દુર્યોધન દર્શાવાયો છે અને તેની સાથે શ્રીકૃષ્ણ વાર્તાવાપ કરે છે.
અસંખ્ય અંતે ધૃતરાષ્ટ્ર દર્શન દે છે ખરા, પણ ધૃતરાષ્ટ્ર અપરાધની
દોષો માંગવા.

(૨) મહાભારતમાં સભામાં દ્રોણ, બીષ્મ તેમજ અન્ય કૌરવોની
'દાનવી' દર્શાવી છે, જે અહીં હેતુપૂર્વક લેખકે દૂર રાખી છે. ત્યાં
બીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે દુર્યોધનને સંબોધન કરે છે, લેખકને
તે બધું અપ્રકૃત વિસ્તાર સમ સાચુ લગે તેટલે તે દૂર કર્યું છે.

(૩) શ્રીકૃષ્ણ ધણી લંબાણપૂર્વક પાંડવોની માગણીનો પ્રસ્તાવ કરે
છે જે અહીં કેવળ એક શ્લોક (૨૦)માં જ રખ્યું કર્યો છે. અહીં
લેખકે સાધરણજી સારી દર્શાવી છે.

(૪) મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે સાત્વિકને મળેલો વર્ણવ્યો છે.
વળી દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને પદ્મચાની મેટા કરે છે ત્યારે તે વચ્ચે આવે.

છે વગેરે વર્ણન છે. પરંતુ અહીં સાત્યકિના પાત્રનો ઉલ્લેખ પણ નથી.

(૫) સજ્જામાં દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણના ચિત્રવાજો અસંગ લેખકની મૌલિક રચના છે.

(૬) આયુધોના આગમનનો આખો અસંગ લેખકની કલ્પનાનુસાર સ્થિતું ફરજાંદ છે.

આમ ભાસે મૂળ નાટકમાંથી અતિસંક્ષેપ કરીને અનેક પાત્રો તેમજ લંબાણ વક્તવ્યોને દૂર કરીને, તથા સમુચિત નવીન અસંગો રજૂ કરીને પોતાનું નાટ્યકૌશલ્ય અહીં દર્શાવ્યું છે. અને રાજ્ય નામ નૃપાત્મજૈ:.....જેવા Universal Appeal યુક્ત વિધાનો પણ આપ્યા છે.

નાટ્ય-પ્રકાર

આ નાટકના નાટ્યપ્રકારની બાબતમાં બે વિદ્વાનોમાં એક મત સર્જાય તેવી પરિસ્થિતિ નથી. એટલું જ નહિ પણ મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી તો આને વ્યાયોગ અથવા વીથી કહેવા તૈયાર થાય છે. વીથીનાં લક્ષણો દર્શક મુજબ નીચે પ્રમાણે છે.^૧

(૧) કૌશિકી વૃત્તિ અને ભાષ્ય મુજબ સંધિના અંગો હોય છે.

(૨) એમાં શૃંગાર રસ હોય છે અને અન્ય રસોને પણ સ્થાન હોય છે.

(૩) ઉદ્દાનક વગેરે અંગેયુક્ત પ્રસ્તાવનાનું પણ તેમાં સ્થાન છે.

(૪) એક બે પાત્રો દ્વારા તે પ્રયોજવામાં આવે છે.

૧. વૌષી તુ વૈશિકીવૃત્તો સન્વ્યન્નજેતુ માણવત્ ।

રસ મૃચ્યન્તુ શૃદ્ધારઃ સ્વદપેવિ રચાન્તરમ્ ॥

યુક્તા પ્રભાન્નામ્યાનેરધ્મીરુદ્ધાત્મ્યાદિભિઃ ।

एवं वौषी विधातव्या द्वयैकपात्रप्रयोजिता ॥

(૫) રસાર્ણવસુધાકર મુજબ વીથીમાં નાયિકામાં પણ હોવી જોઈએ.

અહીં શંગાર રસ નથી. નાયિકા નથી. વળી બેથી વધુ પાત્રો છે. આથી આને વીથી કહી શકાય નહિ. વળી વ્યાયોગ કહેવાની ઉતાવળ કરવા જેવું નથી; કારણ વ્યાયોગનાં આવસ્થક એવાં ઘણાં લક્ષણો અહીં નથી. (વ્યાયોગના લક્ષણો માટે દૂતધટ્ટેશ્વરની પ્રસ્તાવના જુઓ) વ્યાયોગમાં થોડી સ્ત્રીઓ હોય જ્યારે અહીં એક પણ નથી. વળી અભો-નિમિત્તસમરોદયઃ અહીં છે જ નહિ, કેવળ ગરમાનરમ ચર્ચા છે. વળી ત્યાં હાસ્ય, કે શૃંગાર રસ મુખ્ય હોય જ્યારે અહીં તો વીર રસ મુખ્ય છે. આમ અહીં નથી વીથી કે નથી વ્યાયોગ.

ડૉ. પુસાલકર એવું કહે છે કે જાસના સમયમાં કેઈ પ્રકાર હશે કે જે આ નાટકને મળતો હોય. પણ તે નાટ્યપ્રકારની વ્યાખ્યા કે તેવું પૂરતું જ્ઞાન આપણી પાસે આજે નથી અને તેઓ આ વ્યાયોગ છે તેવું પોતાનું વલણ દર્શાવે છે.^૨

૨. Something akin to these types may have been prevalent in Bhasa's time of which we have neither any defination nor exact knowledge. We are incline to class Dv. under Vyayoga,

Dr. A. D. Pusalkar. Bhasa-A Study

હતાવાક્ય : પાત્રપરિચય

- (૧) સૂત્રધાર :- રંગમંચ વ્યવસ્થાપક.
- (૨) કાંચુકીય :- આદરાયણ.
- (૩) દુર્યોધન :- ધૃતરાષ્ટ્રનો મોટો પુત્ર, કૌરવમુખ્ય.
- (૪) વાસુદેવ :- શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવોનો હતા.
- (૫) સુદર્શન :- શ્રીકૃષ્ણનું આયુધ.
- (૬) ધૃતરાષ્ટ્ર :- દુર્યોધનનો અંધ પિતા.

भासनाटकचक्रे
दूतवाक्यम्

भासनाटकचक्रे दूतं वाक्यम्

(नान्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—

पादः पायादुपेन्द्रस्य सर्वलोकोत्सवः स वः ।

व्याविद्धो नमुचिर्येन तनुताम्रनखेन खे ॥१॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किं नु खलु मयि विज्ञा-
पनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग ! पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

भो भोः प्रतिहाराधिकृताः । महाराजो दुर्योधनः समाज्ञापयति ।

सूत्रधारः—भवतु, विज्ञातम् ।

उत्पन्ने धार्तराष्ट्राणां विरोधे पाण्डवैः सह ।

मन्त्रशालां रचयति भृत्यो दुर्योधनाज्ञया ॥२॥

(निष्क्रान्तः ।)

स्थापना

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः ।)

काञ्चुकीयः—भो भोः प्रतिहाराधिकृताः । महाराजो दुर्यो-
धनः समाज्ञापयति—अद्य सर्वपार्थिवैः सह मन्त्रयितुमिच्छामि ।
तदाह्वयन्तां सर्वे राजान इति । (परिक्रम्यावलोक्य) अये अयं महा-
राजो दुर्योधन इत एवाभिवर्तते । य एषः,

ભાસનાટકચક્ર

દ્વિતીયાકેય

(નાન્દી પૂરી થયા પછી સૂત્રધાર દાખલ થાય છે.)

સૂત્રધાર :—સહેજ લાલનખથી જેણે આકાશમાં, નમ્રચિ
તૈલને વીંધ્યો હતો તે લગવાન ઉપેન્દ્ર(વિણ્ણુ)નો સમગ્ર
સંત્રારને માટે ઉત્પવરૂપ ચરણ આપનું રક્ષણ કરો. ૧.

હું આપ સમજાવેલા આ પ્રમાણે નિવેદન કરું છું
અરે ! આ શું ? જ્યારે હું નિવેદન કરવામાં રોકાયો છું ત્યાં
શબ્દ સાંભળું છું.

(પકકા પાછળ)

હે દ્વારરક્ષકો, મહારાજ દુર્યોધન આજ્ઞા કરે છે.

સૂત્રધાર :—બરાબર, બાલ્યું.

ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો (કૌરવો)નો પાંડવો સાથે વિરોધ થયો
અત્યાં દુર્યોધનની આજ્ઞાથી સેવક મંત્રણા માટે મહાગૃહની
ચથના કરે છે. (તૈયારી કરે છે.) ૨.

(ભય છે)

સ્થાપના

(પછી કાંચુકીય પ્રવેશ કરે છે)

કાંચુકીય :—હે દ્વારરક્ષકો, મહારાજ દુર્યોધન આજ્ઞા
કરે છે. આજે અથગા રાજવીઓ સાથે મંત્રણા કરવા ઇચ્છું
છું. માટે અથગા રાજવીઓને જોડાવી લાવો. (ફરીને, બોધને)
અરે, આ મહારાજ દુર્યોધન આ જાનુ જ આવે છે, ને આ—

७४ श्यामो युवा सितदुकूलकृतोचरीयः
 सच्छत्रचामरवरो रचिताङ्गरागः ।
 श्रीमान् विभूषणमणिद्युतिरजिताङ्गो
 नक्षत्रमध्य इव पर्वगतः शशाङ्कः ॥३॥
 (ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो दुर्योधनः ।)

दुर्योधनः—

१८ उद्धतरोपमिव मे हृदयं सहर्षं
 प्राप्तं रणोत्सवमिमं सहसा विचिन्त्य ।
 इच्छामि पाण्डवघले वरवारणाना-
 मुत्कृत्तदन्तमुसलानि मुत्त्वानि कर्तुम् ॥४॥

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । महाराजशासनात् समा-
 नीतं सर्वराजमण्डलम् ।

दुर्योधनः—सम्यक् कृतम् । प्रविश त्वमवरोधनम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः) ।

दुर्योधनः—आर्यौ वैकर्णवर्षदेवौ ! उच्यताम्—अस्ति ममै-
 कादशाक्षौहिर्णोवलसमुदायः । अस्य कः सेनापतिर्भवितुमर्हति । किं
 किमाहतुर्भवन्तौ—महान् स्ववयमर्थः । मन्त्रयित्वा वक्तव्यमिति ।
 सदृशमेतत् । तदागम्यतां मन्त्रशालामेव प्रविशामः । आचार्य
 अभिवादये । प्रविशतु भवान् मन्त्रशालाम् । पितामह अभिवादये ।
 प्रविशतु भवान् मन्त्रशालाम् । मातुल ! अभिवादये । प्रविशतु भवान्

રયામ, યુવાન, પ્રવેત રેશમી વસ્ત્રના ઉત્તરીયને ધારણ કરનાર, ઉત્તમ છત્ર—ચામરવાળો, અંગરાગ કરેલો, આબૂષણોના મણિઓની કાંતિથી ઝળહળતા અંગવાળો, સુંદર (દુર્યોધન) પૂર્ણિમાએ નક્ષત્રની મધ્યમાં રહેલા ચંદ્રની માફક શોભે છે. ૨. (ત્યાર પછી ઉપર જણાવ્યા મુજબનો દુર્યોધન પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્યોધન :—

રોષ વધ્યો છે તેવું મારું હૃદય આનંદિત બન્યું છે. એકાએક રણનો ઉત્સવ આવી પડ્યો છે એમ જાણી પાંડવોના સૈન્યમાં ઉત્તમ હાથીઓને જેમાંથી મૂશળ સમા દંતશૂળો ઉખેડી નાખ્યા છે તેવા (દંતહીન) મુખોવાળા કરવાની ઇચ્છા રાખ્યું છું.

કાંચુકીય :—મહારાજનો જય થાઓ. મહારાજની આજ્ઞાથી સઘળા રાજાઓનો સમૂહ હાજર કરી દીધો છે.

દુર્યોધન :—સારું કર્યું. હવે તમે અંદર જાઓ.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા.

(જય છે)

દુર્યોધન :—હે આર્ય વેકણું અને વર્ષદેવ, કહો—મારી પાસે અગિયાર અશ્વીહિણી સેનાનો સમૂહ છે. આનો સેનાપતિ ચવા કોણ થોગ્ય છે? શું તમે અને શું કહો છો? ‘આ ઘણી મોટી બાબત છે. મંત્રણા કરીને કહેવું જોઈએ?’ જરાજર છે. તો આવો, મંત્રણા માટેના સલાખંડમાં દાખલ થઈએ. હે આચાર્ય, હું આપને વંદન કરું છું. આપ મંત્રણા માટેના સલાખંડમાં પ્રવેશ કરો. હે પિતામહ (ભીષ્મ), હું આપને વંદન કરું છું. આપ મંત્રણા માટેના સલાખંડમાં દાખલ થાવ. હે મામા (શકુનિ), હું આપને પ્રણામ કરું છું. આપ

मन्त्रशालाम् । आर्यो वैकर्णवर्षदेवौ ! प्रविशतां भवन्तौ । भो भोः सर्व-
क्षत्रियाः स्वैरं प्रविशन्तु भवन्तः । वयस्य ! कर्ण ! प्रविशामस्तावत् ।

(प्रविश्य)

आचार्य एतत् कूर्मासनम्, आस्यताम् । पितामह ! एतत् सिंहा-
सनम्, आस्यताम् । मातुल ! एतच्चर्मासनम्, आस्यताम् । आर्यो वैक-
र्णवर्षदेवौ ! आसातां भवन्तौ । भो भोः सर्वक्षत्रियाः ! स्वैरमास्तां
भवन्तः । किमिति किमिति महाराजो नास्त इति । अहो सेवा-
धर्मः । नन्वयमहमासे । वयस्य कर्ण ! त्वमप्यास्व । (उपविश्य ।)
आर्यो वैकर्णवर्षदेवौ ! उच्यताम्—अस्ति ममैकादशाक्षाहिणी-
बलसमुदयः । अस्य कः सेनापतिर्भवितुमर्हतीति । किमाहतुर्भवन्तौ
—अत्रभवान् गान्धारराजो वक्ष्यतीति । भवतु, मातुलेनाभिधीयताम् ।
किमाह मातुलः—अत्रभवति गाङ्गेये स्थिते कोऽन्यः सेनापतिर्भवि-
तुमर्हतीति । सम्यगाह मातुलः भवतु भवतु, पितामह एव भवतु ।
वयमप्येतदभिलषामः ।

सेनानिनादपटहस्वनशङ्खनाद—

२. ३० ३१ ३२

शृण्डानिलाहतमहोदधिनादकल्पैः ॥

गाङ्गेयमूर्ध्नि पतितरभिपेक्तोर्यः

साधं पतन्तु हृदयानि नराधिपानाम् ॥१॥

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । एष खलु पाण्डवस्कन्धा-
वाराद दौत्येनागतः पुरुषोत्तमो नारायणः ।

મંત્રણા માટેના સલાખડમાં દાખલ થવા, હે આર્ય વૈકલ્પ
અને વર્ષદેવ, આપ બને દાખલ થાવ. અરે હે સર્વ ક્ષત્રિયો,
આપ સ્વેચ્છા મુજબ દાખલ થાવ. હે મિત્ર કલ્પ, આપણે
દાખલ થઈએ ત્યારે.

(દાખલ થઈને)

હે આચાર્ય, આ કૃમાચન છે ગિરાળે. હે પિતામહ
આ સિંહાસન છે ગિરાળે. હે મામા આ ચર્માચન છે ગિરાળે.
હે આર્ય વૈકલ્પ અને વર્ષદેવ, આપ બને ગિરાળે. અરે હે
સર્વ ક્ષત્રિયો, ઇચ્છા મુજબ ગિરાળે. શું કલ્પ, શું કલ્પ.
'મહારાજ ગિરાળ્યા નથી' અહો, (ધન્ય છે તમારા) સેનાધર્મને
તો આ હું બેસું છું. મિત્ર કલ્પ, તું પણ બેસ. (ગિરીની)
હે આર્ય વૈકલ્પ અને વર્ષદેવ, કહો કે-મારી પાસે અગિયાર
અશ્વોહિણી સેનાનો સમૂહ છે. આનો સેનાપતિ થવા કોણ
ચોગ્ય છે ? તમે બે જણા શું કહો છો ? 'શ્રીમાન ગાન્ધારરાજ
(શકુનિ) જગાગ આપે છે.' ભલે, મામા કહે. મામા શું કહે
છે ?—'શ્રીમાન ગંગાપુત્ર લીળ્મ ઉપસ્થિત હોય ત્યારે બીજો
કોણ સેનાપતિ થવા ચોગ્ય તે ?' મામાએ બરાબર કહ્યું-ભલે,
ભલે, (પતિમાહ લીળ્મ જ સેનાપતિ) બને, અમારી પણ એ
જ અસિલાયા છે.

પ્રથમ પવનથી તાલિત મહાત્રાગરના વૃષવાટ સમા,
સેનાપતિની ગર્જના, નગરાનો ગડગડાટ અને શેખના નાક
સમા, ગંગાના પુત્ર લીળ્મના મસ્તક પરથી પડેલા (અભિષેકના)
જળાની સાથે (દુશ્મન) રાજવીઓના હૃદયો નીચે પડેા. ૫.

(દાખલ થઈને)

કંચુકીય :—મહારાજનો જય થાઓ. પાંડવોની છાવ-
ણીમાંથી આ દૂત ચર્મને પુરુષોત્તમ નારાયણ આલ્યા છે.

दुर्योधनः—मा तावद्मो बादरायण ! किं किं कंसभृत्यो
 दामोदरस्तव पुरुषोत्तमः । स गोपालकस्तव पुरुषोत्तमः । बार्हद्रथाप-
 हतविषयकीर्तिभोगस्तव पुरुषोत्तमः । अहो पार्थिवासन्नमाश्रितस्य
मृत्युजनस्य समुदाचारः । सर्वं खल्वस्य वचनम् । आः अपध्वंस ।

काञ्चुकीयः—प्रसीदतु महाराजः संभ्रमेण समुदाचारो
 विस्मृतः । (पादयोः पतति ।)

दुर्योधनः—संभ्रम इति । आः मनुष्याणास्स्येव संभ्रमः ।
 उत्पिष्टोत्पिष्ट ।

काञ्चुकीयः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

दुर्योधनः—इदानीं प्रसन्नोऽस्मि । क एष दूतः प्राप्तः ।

काञ्चुकीयः—दूतः प्राप्तः केशवः ।

दुर्योधनः—केशव इति । एवमेष्टव्यम् । अयमेव समुदाचारः । गो
 भो राजानः ! दौत्येनागतस्य केशवस्य किं युक्तम् । किमाहुर्भवन्तः ।
 अर्घ्यप्रदानेन पूजयितव्यः केशव इति । न मे रोचते । ग्रहणमस्यात्र
 हितं पश्यामि ।

ग्रहणमुपगते तु वासुमद्रे
 हृतनयना इव पाण्डवा भवेयुः ।

गतिमतिरहितेषु पाण्डवेषु

क्षितिरखिलापि भवेन्ममासपत्न्या ॥६॥

દુર્યોધન :—હે બાદશાહજી, એમ નહિ, શું કંમનો નોકર દામોદર તારો પુરુષોત્તમ છે ? તે ગોવાળ તારો પુરુષોત્તમ છે ? બૃહદ્રથના પુત્ર (જરાસંધે) જેના દેશ, કીર્તિ અને ભોગો હરી લીધા છે તે તારો પુરુષોત્તમ છે ? અહો, રાજાની નજીક રહેનારા નોકરનો આ આચાર ! આની વાણી ગર્વવાળી છે. હર નીચ !

કાંચુકીય :—મહારાજ કૃપા કરો. ગલરાટને કારણે આચાર ભૂલાર્થ ગયો. (પગમાં પડે છે.)

દુર્યોધન :—ગલરાટ ? ઓહ. માણસોને ગલરાટ થાય ખરો. ઊભો થા, ઊભો થા.

કાંચુકીય :—મારા ઉપર કૃપા થઈ.

દુર્યોધન :—હવે હું ખુશ છું. આ કયો દૂત આવ્યો છે ?

કાંચુકીય :—કેશવ દૂત (થઈને) આવ્યો છે.

દુર્યોધન :—કેશવ એમ ? આજ યોગ્ય (રીતનો પરિચય) કહેવાય. આજ સભ્યતા છે. હે રાજાઓ, દૂત તરીકે આવેલા કેશવ માટે શું યોગ્ય છે ? આપ શું કહો છો ? ‘અધ્ય’ આપીને કેશવનું પૂજન કરવું જોઈએ.’ મને નથી ગમતું. એને કેદ કરવામાં જ હું અહીં હિત જોઉં છું.

ત્યારે વાસુદેવ પકડાઈ જશે ત્યારે પાંડવો બાણે કે અંધળા (આંખો હરાઈ ગઈ છે તેવા) બની જશે ગતિ આશ્રય કે મતિ (બુદ્ધિ) વિનાના પાંડવો બનતાં શત્રુ વિનાની (આ) સમગ્ર પૃથ્વી મારી બની જશે. ૬.

अपि च योऽत्र केशवस्य प्रयुत्थास्यति, स मया द्वादशसुवर्ण-
भारेण दण्ड्यः । तदप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः । को नु खलु ममाप्र-
त्युत्थानस्योपायः । हन्त दृष्ट उपायः । वादरायण ! आनीयतां स चित्र-
पटो ननु यत्र द्रौपदीकेशान्धरावर्कपणमालिखितम् । (अपवार्य) तस्मिन्
दृष्टिविन्यासं कुर्वन् नोत्थास्यामि केशवस्य ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य)
जयतु महाराजः । अयं स चित्रपटः ।

दुर्योधनः—ममाग्रतः प्रसारय' ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (प्रसारयति ।)

दुर्योधनः—अहो दर्शननीयोऽयं चित्रपटः । एषः दुःशासनो
द्रौपदीं केशहस्ते गृहीतवान् । एषा खलु द्रौपदी,
दुःशासनपरामृष्टा सम्भ्रमोत्फुल्ललोचना ।
राहुयश्चान्तरगता चन्द्रलेखेव शोभते ॥७॥

एष दुरात्मा भीमः सर्वराजसमक्षमवमानितां द्रौपदीं दृष्ट्वा
प्रवृद्धामर्षः समास्तम्भं तुल्यति । एषः युधिष्ठिरः,

सत्यधर्मधृणायुक्तो द्यूतविभ्रष्टचेतनः ।

करोत्यपाङ्गविशेषः शान्तामपं वृकोदरम् ॥८॥

एष इदानीमर्जुनः,

रोषाकुलाक्षः स्फुरिताधरोष्ठ-

स्त्रणाग्र मत्वा रिपुमण्डलं तत् ।

અને જો કેશવ આવતાં (તેના મનમાં) કોઈ ઊભો થશે તો તેને હું બાર બાર સોનાનો દંડ કરીશ. માટે આપ સહુ સાવધાન રહેજો. મારે ઊભા ન થવું પડે માટે કયો ઉપાય છે ? અરે ઉપાય જડયો. હે બાદરાયણ, પેલું ચિત્રપટ લાવ કે, જેમાં દ્રૌપદીના કેશ અને વસ્ત્ર ખેંચવાનું (દૃશ્ય) ચીતર્યું છે. (બાબુએ) તેની ઉપર નજર નાંખતો હું કેશવ માટે ઉઠીશ નહીં.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (બહાર જઈને, દાખલ થઈને) મહારાજનો જય થાવ. આ તે ચિત્રપટ.

દુર્યોધન :—મારી સામે ફેલાવ.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (ફેલાવે છે.)

દુર્યોધન :—અહો આ ચિત્રપટ જોવા લાયક છે. આ દુઃશાસને દ્રૌપદીને વાળમાંથી પકડી છે. આ દ્રૌપદી—

દુઃશાસને પરેશાન કરેલી, ગભરાટથી ફાટેલા ડોળાવાળી (વિકસેલા નેત્રવાળી) રાહુના મુખમાં રહેલી ચંદ્રની કળા જેવી શોભે છે. ૭.

સઘળા રાજવીઓની સામે અપમાનિત થયેલી દ્રૌપદીને જોઈને ખૂબ ગુસ્સે થયેલો આ દુરાત્મા ભીમ ત્રણ મંડપના ચાંલલાઓની ગણતરી કરી રહ્યો છે.

આ મુધિષ્ઠિર—

સત્ય, ધર્મ અને દયાથી મુક્ત, બુગાર રમવાથી હતચેતન બનેલા, નેત્રના ખૂણાની ચેષ્ટાઓથી (આંખના ઇશારાથી) ભીમનો ગુસ્સો શાંત કરી રહ્યા છે. ૮.

આ અર્જુન—

કોપથી વ્યાકુળ બનેલી આંખોવાળો, ફફડતા નીચલા હાઠવાળો, શત્રુના સમૂહને તણખલા સમાન ગણીને, બહુ કે

उत्सादयिष्यन्निव सर्वराज्ञः

शनैः समाकर्षति गाण्डिवज्याम् ॥९॥

एष युधिष्ठिरोऽजुंनं निवारयति । एतौ नकुलसहदेवौ,

कृतपरिकरवन्धौ चर्मनिस्त्रिंशहस्तौ

परुषितमुखरागौ स्पष्टदृष्टाधरोष्ठौ ।

विगतमरणशङ्कौ सत्वरं आतरं मे

हरिमिव मृगपोतौ तेजसाभिप्रयातौ ॥१०॥

एष युधिष्ठिरः कुमारावुपेत्य निवारयति—

नीचोऽहमेव विपरीतमतिः कथं वा

रोषं परित्यजतमद्य भयानयज्ञौ ।

धूताधिकारमवमानममृष्यमाणाः

सत्त्वाधिकेषु वचनीयपराक्रमाः स्युः ॥११॥

एष गान्धारराजः—

अक्षान् क्षिपन् स कितवः प्रहसन् सगर्वं

सङ्कोचयन्निव मुदं द्विपतां स्वकीर्त्या ।

स्वैरासनो द्रुपदराजसुतां रुदन्तीं

काक्षेण पश्यति लिखत्यभिखं नयज्ञः ॥१२॥

एतावाचार्यपितामहौ तां हृष्टा लज्जायमानौ पटान्तान्तर्हितमुखौ
स्थितौ । अहो अस्य वर्णाढ्यता । अहो भावोपपन्नता । अहो युक्त-
लेखता । सुव्यक्तमालिखितोऽयं चित्रपटः । प्रीतोऽस्मि । कोऽत्र ।

સઘળા રાજવીઓને જાણેડી નાંખવા ઈચ્છતો હોય તેમ ધીમે ધીમે ગાંડીવની પ્રત્યંચા ખેંચી રહ્યા છે. ૯.

આ યુધિષ્ઠિર અર્જુનને રોકી રહ્યો છે. આ નકુળ અને સહદેવ—

કમર કસી, ઢાલ અને તલવાર હાથમાં લઈ, કિલ્લટ મુખ કાંતિવાળા, નીચલો હોઠ કરડી રહેલા, મરણની શંકા વિનાના બનેલા, સિંહ પર ધસી આવેલા બે હરણના બચ્ચા જેવા, શીઘ્ર મારા ભાઈ તરફ ધસી જાય છે. ૧૦.

આ યુધિષ્ઠિર ખંને કુમારોની નજીક જઈને તેમને રોકે છે—

હું જ નીચ છું. મારી મતિ ઉલટી થઈ ગઈ છે. ન્યાય અને અન્યાયને જાણનાર તમે આ વખતે કોધને ત્યજ દો. જુગારને લીધે ઉદ્ભવેલા અપમાનને સહન નહીં કરનારાઓ બળવાનોની અંદર નિંદનીય પરાક્રમવાળા બને છે. ૧૧.

આ ગંધારરાજ (શકુનિ)—

કપટી, પાસા ફેંકતો, ગર્વપૂર્વક હસતો, પોતાની કીર્તિથી શત્રુના આનંદને ઓછો કરતો, મરણ મુજબ બેઠેલા, નીતિને જાણનારો, (શકુનિ) ત્રાંસી નજરે રોતી દ્રૌપદીને જુએ છે અને સામે આકાશમાં (કાંઈક જાણે કે) લખે છે. ૧૨.

આ બે આચાર્ય (દ્રોણ) અને પિતામહ (ભીષ્મ) તે (દ્રૌપદી) ને જોઈને, શરમાઈ જઈ, વચ્ચથી મુખ ઢાંકી રહ્યા છે. અહો આની રંગ સમૃદ્ધિ શું સુંદર છે? અહો ભાવોની યોગ્યતા કેવી છે! અહો રેખાઓ કેવી યોગ્ય છે! આ ચિત્રપટ મારી રીતે ચીતર્યું છે. હું ખુશ થયો છું. કોણ છે અહીં?

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः ।

दुर्योधनः—बादरायण ! आनीयतां स विहगवाहनमात्रविस्मितो
दूतः ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः ! (निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण !

प्राप्तः किलाद्य वचनादिह पाण्डवानां

दौत्येन भृत्य इव कृष्णमतिः स कृष्णः ।

श्रोतुं सखे ! त्वमपि सज्जय कर्ण ! कर्णौ

नारीमृद्नि वचनानि युधिष्ठिरस्य ॥१३॥

(ततः प्रविशति वासुदेवः काञ्चुकीयश्च ।)

वासुदेवः—अद्य खलु धर्मराजवचनाद् धनञ्जयाकृत्रिममित्रतया
चाहवदर्पमनुक्तप्राहिणं सुयोधनं प्रति मयाप्यनुचितदौत्यसमयोऽनु
ष्ठितिः । अथ च,

कृष्णापराभवभुवा रिपुवाहिनीभ-

कुम्भस्थलीदलनतीक्ष्णगदाधरस्य ।

भीमस्य कोपशिखिना युधि पार्थपत्नि-

चण्डानिलैश्च कुरुवंशवनं विनष्टम् ॥१४॥

इदं सुयोधनशिविरम् । इह हि,

आवासाः पार्यवानां सुरपुरसदृशाः स्वच्छन्दविहिता

विस्तीर्णाः शस्त्रशाला बहुविधकरणैः शस्त्रैश्च चिताः ।

કાંચુકીય :—મહારાજની જય થાવ.

દુર્યોધન :—હે બાહરાંયણ, કેવળ પક્ષીના વાહનથી આશ્ચર્ય પામતા પેલા દૂતને લાવ.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જાય છે.)

દુર્યોધન :—હે મિત્ર કર્ણ,

કાળી બુદ્ધિનો તે કૃષ્ણ પાંડવોના વચનથી આજે નોકરની જેમ દૂત બની ને આવ્યો છે. હે મિત્ર કર્ણ, યુધિષ્ઠિરનાં સ્ત્રીઓ જેવાં કેમળ વચનો સાંભળવા માટે તારા કાન સરવા કર. ૧૩.

(પછી વામુદેવ અને કાંચુકીય દાખલ થાય છે.)

વામુદેવ :—આજે ધર્મ રાજાની આજ્ઞાથી અને અર્જુનની નૈસર્ગિક મિત્રતાથી મારે યુદ્ધના અભિમાનવાળા, (કાંઈનું) કહેલું નહીં સાંભળનાર, દુર્યોધન પાસે અયોગ્ય દૂતપણું કરવા માટે આવવું પડ્યું છે. અને વળી—

દ્રૌપદીના અપમાનથી ઉદ્વેગેલા, દુશ્મનોની સેનાના હાથીઓના ગંડસ્થલ ચીરી નાંખનારી ઉગ્ર ગદા ધારણ કરનાર સીમના ક્રોધરૂપી અગ્નિથી અને અર્જુનના બાણરૂપી પ્રચંડ પવનથી યુદ્ધમાં કુરુંવંશરૂપી વન નાશ પામી ચૂક્યું છે. ૧૪.

આ દુર્યોધનની છાવણી છે. અને અહીં,

રાજાઓના અમરાવતી જેવા નિવાસથાનો રચેચ્છાપૂર્વક રચવામાં આવ્યા છે; અનેક પ્રકારના સાધનેવાળા શસ્ત્રોથી રચેલી મોટી શસ્ત્રશાળા છે; અશ્વશાળામાં રહેલા ઉત્તમ ઘોડાઓ હણહણે છે; હાથીઓ ગર્જનાઓ કરે છે. આ

हेपन्ते मन्दुरास्थास्तुरगवरघटा बृहन्ति करिण

ऐश्वर्यं स्फीतमेतद् स्वजनपरिभवादासन्नविलयम् ॥१५॥

भोः !

दुष्टवादी गुणद्वेषी शठः स्वजननिर्दयः ।

सुयोधनो हि मां दृष्ट्वा नैव कार्यं करिष्यति ॥१६॥

भो वादरायण ! किं प्रवेष्टव्यम् ।

काञ्चुकीयः—अथ किमथ किम् । प्रवेष्टुमर्हति पद्मनाभः ।

वासुदेवः—(प्रविश्य) कथं कथं मां दृष्ट्वा सम्भ्रान्तः सर्वक्षत्रियाः

अलमलं सम्भ्रमेण । स्वैरमासतां भवन्तः ।

दुर्योधनः—कथं कथं केशवं दृष्ट्वा सम्भ्रान्तः सर्वक्षत्रियाः ।

अलमलं सम्भ्रमेण । स्मरणीयः पूर्वमाश्राविता दण्डः । नन्वहमाज्ञप्ता ।

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! किमास्ते ।

दुर्योधनः—(आसनात् पतित्वा आत्मगतम्) सुव्यक्तं प्राप्ता
केशवः ।

उत्साहेन मतिं कृत्वाऽप्यासीनोऽस्मि समाहितः ।

केशवस्य प्रभावेण चलितोऽस्म्यासनादहम् ॥१७॥

अहो बहुमायोऽयं दूतः । (प्रकाशम्) भो दूत ! एतदासन-
मास्यताम् ।

वासुदेवः—आचार्य ! आस्यताम् । गात्रेयप्रमुखा राजानः ।
स्वैरमासतां भवन्तः । वयमप्युपविशामः । (उपविश्य) अहो दर्शनी-
योऽयं चित्रपटः । मा तावत् । द्रौपदीकेशवर्पणमत्रालिखतम् । अहो
नु खलु,

વિસ્તરેણું ઐશ્વર્ય સ્વજનોનો અનાદર કરવાને કારણે તરત જ નષ્ટ થનારું છે. ૧૫.

અરે એ

ખરાબ બોલનારો, ગુણોનો દેવી, શક, સ્વજનો તરફ (નહાંય, એવો દુર્યોધન મને જોઈને કોઈ કાર્ય કર્યો નહીં. ૧૬.

હે બાદરાજી, શું (મારે) પ્રવેશ કરવો જોઈએ ?

કાંચુકીયઃ—જરૂર, જરૂર. ભગવાન પદ્મનાભ, અંદર પ્રવેશ કરી શકે છે.

વામુદેવ :—(દાખલ થઈને) કેમ મને જોઈને બધા ક્ષત્રિયો ગભરાઈ ગયા ! ગભરાયો નહીં. તમે બધ સ્વચ્છંદ—પૂર્વક બેસો.

દુર્યોધન :—કેમ કિશવને જોઈને બધા ક્ષત્રિયો ગભરાઈ ગયા ? ગભરાયો નહીં. પહેલા ક્ષેત્ર કદેલા દંડને યાદ કરો. (અહીં) હું આજ્ઞા કરનારો છું.

વામુદેવ :—એ સુયોધન, બેત્રી કેમ રહ્યા છે ?

દુર્યોધન :—(આસન પરથી ખસી પડી, મનમાં) સાચે જ કેશવ આવી જ ગયા.

આવધાન થઈને ઉત્સાહથી ખુદિ (સ્થિર) કરી હું બેઠો છું, તો પણ કેશવના પ્રભાવથી હું આસન ઉપરથી ખસી પડ્યો. ૧૭.

અરે આ દૂત ખૂબ માયાવી છે. (મોટેથી) અરે દૂત, આ આસન, બેસ.

વામુદેવ :— હે આચાર્ય, આપ બેસો, હે ભીષ્મ અને ધીમા રાત્રીઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક આસન ઉપર બેસો. અમે પણ બેત્રીએ છીએ. (બેત્રીને) અહો આ ચિત્રપટ બેવા જેવું છે. ના એમ નહીં. આમાં દ્રૌપદીના કેશ ખેંચાતા ચિતર્યા છે. અરે ખરેખર—

सुयोधनोऽयं स्वजनावमानं पराक्रमं पश्यति वालिशत्वात् ।
को नाम लोके स्वयमात्मदोषमुद्घाटयेन्नष्टघृणः सभासु ॥१८॥

आः अपनीयतामेष चित्रपटः ।

दुर्योधनः—बादरायण ! अपनीयतां किल चित्रपटः ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (अपनयति ।)

दुर्योधनः—भो वृत्त !

धर्मात्मजो वायुसुतश्च भीमो भ्राताऽर्जुनो मे त्रिदशेन्द्रसनुः ।
यमौ च तावश्चिसुतौ विनीतौ सर्वे सभृत्याः कुशलोपपन्नाः ॥१९॥

वासुदेवः—सदृशमेतद् गान्धारीपुत्रस्य । अथ किमथ किम् ।
कुशलिनः सर्वे । भवतो राज्ये शरीरे बाह्याभ्यन्तरे च कुशलमनामयं
च पृष्ट्वा विज्ञापयन्ति युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः—

अनुभूतं महद् दुःखं सम्भूतं समयः स च ।

अस्माकमपि धर्म्यं यद् दायार्थं तद् विभज्यताम् ॥२०॥

इति ।

दुर्योधनः—कथं कथं दायार्थमिति ।

वने पितृव्यो मृगयाप्रसङ्गतः

कृतापराधो मुनिशापमाप्तवान् ।

तदाप्रभृत्येव स दारनिस्पृहः

परात्मजानां पितृतां कथं व्रजेत् ॥२१॥

वासुदेवः—पुराविदं भवन्तं पृच्छामि ।

विचित्रवीर्यो विषयी विपत्तिं

क्षणेय यातः पुनरग्निकायाम् ।

મૂર્ખાઈને કારણે સ્વજનના અપમાનનું પરાક્રમ આ સુયોધન નોઈ રહ્યો છે. દયા વગરનો કયો (માણુસ આ) વ્યગતમાં સલા વચ્ચે પોતાના દોષોને ઉઘાડા કરશે? ૧૮.

હટ, આ ચિત્રપટને ફર કરો.

દુર્યોધન :—હે બાદશાયણ, ચિત્રપટ લઈ જાઓ.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (લઈ જાય છે.)

દુર્યોધન :—હે દ્રુત,

ધર્મપુત્ર (સુધિષ્ઠિર), વાયુપુત્ર ભીમ, ઇન્દ્રનો પુત્ર એવો મારો બાઈ અર્જુન અને અશ્વિનીકુમારના પુત્રો, વિનયી એવા નકુલ-સહદેવ સહુ સેવકેત્સહિત કુશળ તો છે ને ! ૧૯.

વાસુદેવ :—ગાંધારીના પુત્ર માટે (આવો પ્રશ્ન કરવો તો) યોગ્ય છે. ખરોખર, સહુ કુશળ છે. તમારા રાજ્યમાં, દેશમાં, ઘેર અને બહાર કુશળ અને નિરોગીતાનો પ્રશ્ન કરી સુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવો નિવેદન કરે છે.

(અમે) મોટું દુઃખ ભોગવ્યું અને શરત પૂરી થઈ. ધર્મથી જે અમારો દાયલાગ (કુળધનમાં લાગ) હોય તે વિલાજીત કરી આપો. ૨૦.

દુર્યોધન :—દાયલાગ કેવો !

વનમાં શિકાર સમયે અપરાધ થનાં કાકા(પાંડુ)ને મુનિનો શાપ મળ્યો. ત્યારથી પત્નીની ગાળતમાં નિઃસ્પૃહ બન્યા. બીજાઓથી ઉત્પન્ન થયેલાનાં તે પિતા કેવી રીતે બને? ૨૧.

વાસુદેવ :—ભૂતકાળને જાણુકાર એવા આપને હું પૂછું છું—

વિષયી વિચિત્રવીર્ય ક્ષય રોગથી મરણ પામ્યો. પછી

व्यासेन जातो धृतराष्ट्र एष
लभते राज्यं जनकः कथं ते ॥२२॥

मा मा भवान्

एवं परस्परविरोधविवर्धनेन
शीघ्रं भवेत् कुरुकुलं नृप ! नामशेषम् ।
तत् कर्तुमर्हति भवानपकृष्य रोषं
यत् त्वां युधिष्ठिर मुखाः प्रणयाद् ब्रुवन्ति ॥२३॥

दुर्योधनः—भो दूत ! न जानाति भवान् राज्यव्यवहारम् । ७२

राज्यं नाम नृपात्मजै सहृदयैर्जित्वा रिपून् भुज्यते
तल्लोके न तु याच्यते न तु पुनर्दीनाय वा दीयते ।
काङ्क्षा चेन्नृपतित्वमाप्तुमचिरात् कुर्वन्तु ते साहसं
स्वैरं वा प्रविशन्तु शान्तमतिभिर्जुष्टं शमायाश्रमम् ॥२४॥

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! अलं बन्धुजने परुषमभिधातुम् ।

पुण्यसञ्चयसम्प्राप्तमधिगम्य नृपश्रियम् ।
वञ्चयेद् यः सुहृद्वन्धून् स भवेद् विफलश्रमः ॥२५॥

दुर्योधनः—

स्पालं तव गुरोर्भूषं कंसं प्रति न ते दया ।
कथमस्माकमेवं ग्यात् तेषु नित्यापकारिषु ॥२६॥

वासुदेवः—अनं तन्महोद्यतो ज्ञातुम् ।

અંગિકામાં વ્યાસથી હિત્યન્ન થયેલાં તારા આ પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર-
ને રાજ્ય કેવી રીતે મળે ? ૨૨.

આપ એમ કહેશો નહીં.

હે રાજા, આમ પરસ્પર વિરોધ વધારવાથી કુરુકુલ
જલદી નામશેય બની જશે. માટે, યુધિષ્ઠર વગેરે પ્રેમથી જે
કહે છે તે કોષ દૂર કરીને આપે કરવું જોઈએ. ૨૩.

દુર્યોધન :—હે દૂત, આપ રાજ્યનો વ્યવહાર જાણતા
નથી.

શત્રુઓને મારીને સહૃદય રાજકુમારો રાજ્ય લીગવે છે;
તે (રાજ્ય આ) લોકમાં માંગવામાં નથી આવતું કે ગરીબને
આપવામાં નથી આવતું. જે રાજા જનાવાની ઈચ્છા હોય તો
તેઓ જલદી સાહસ કરે અથવા શાંત મતિવાળા મુનિઓથી
સેવાયેલા આશ્રમમાં શાંત માટે સ્વેચ્છા પૂર્વક પ્રવેશ કરે. ૨૪.

વાસુદેવ :—હે મુર્યોધન, લાઈઓ તરફ કઠોર કહેવાનું
અંધ કરો.

પુણ્યના પુંજથી પ્રાપ્ત થતી રાજ્ય લક્ષ્મીને મેળવીને જે
મિત્રો અને બંધુઓને છેતરે છે તેનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ
જાય છે. ૨૫.

દુર્યોધન :—

તારા બાપના સાળા કંચ તરફ તને દયા ન હતી તો
પછી હંમેશ (અમારું જૂરું કરનાર તે પાંડવો તરફ (અમને
દયા) કેવી રીતે થાય ? ૨૬.

વાસુદેવ :—તે કેવળ મારા દોષથી થયું એમ માનશો
નહીં.

कृत्वा पुत्रवियोगातां बहुशो जननीं मम ।

वृद्धं स्वपितरं बद्ध्वा हतोऽयं मृत्युना स्वयम् ॥२७॥

दुर्योधनः—सर्वथा वञ्चितस्त्वया कंसः । अलमात्मस्तवेन । न शौर्यमेतत् । पश्य,

जामातृनाशव्यसनाभितप्ते रोषाभिभूते मगधेश्वरेऽथ ।

पलायमानस्य भयातुरस्य शौर्यं तदेतत् क्व गतं तवासीद् ॥२८॥

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! देशकालावस्थापेक्षि खलु शौर्यं

नयानुगामिनाम् । इह तिष्ठतु तावदमस्त्रतः परिहासः । स्वकार्यमनु-
ष्ठीयताम् ।

कर्तव्यो भ्रातृषु स्नेहो विस्मर्तव्या गुणेतराः ।

सम्बन्धो बन्धुभिः श्रेयाँल्लोकयोरुभयोरपि ॥२९॥

दुर्योधनः—

देवात्मजैर्मनुष्याणां कथं वा बन्धुता भवेत् ।

पिष्टपेणमेतावत् पर्याप्तं छिद्यतां कथा ॥३०॥

वासुदेवः—(आत्मगतम्)

प्रसाद्यमानः साम्नाऽयं न स्वभावं विमुञ्चति ।

हन्त संक्षोभयाम्येनं बचोभिः परुषाक्षरैः ॥३१॥

(प्रकाशम्) भोः सुयोधन ! किं न जानीयेऽर्जुनस्य बलपराक्रमम् ।

दुर्योधनः—न जाने ।

મારી માતને અનેકવાર પુત્રો (ને મારી નાખી તેઓ) ના વિયોગથી દુઃખી કરીને, પોતાના ઘરડાં માતાપિતાને બાંધીને આ (કંસ) જાતે જ મૃત્યુથી માર્યો ગયો. ૨૭.

દુર્યોધન :—તે કંસને સંપૂર્ણપણે છેતર્યો છે. પોતાના વખાણુ રહેવા દે. એ વીરતા નથી. જો—

જમાઈનો નાશ થવાથી દુઃખી થયેલો જરાસંઘ શુભે થતાં ડરીને તું પલાયન કરી ગયો ત્યારે તારી વીરતા ક્યાં ગઈ હતી ? ૨૮.

વાસુદેવ :— હે સુયોધન, નીતિહીની વીરતા દેશ, કાળ અને સ્થિતિને અનુરૂપ હોય છે. આંપણું પરિહાસ અહીં જ રહે. તું તારું પોતાનું કામ કર.

ભાઈઓ સાથે પ્રેમ કરવો જોઈએ. તેઓના અવગુણો (દોષ) ભૂલી જવા જોઈએ. જને લોકમાં પણ ભાઈઓ સાથેના સંબંધ કલ્યાણકારી છે. ૨૯.

દુર્યોધન :—

દેવતાઓના પુત્રોનો માનવીઓ સાથે બ્રાતૃભાવ કેવી રીતે થાય ? આટલું પિષ્ટપેયણ પૂરતું છે. વાત અહીં કાપી નાંખો. ૩૦.

વાસુદેવ :— (આત્મગત)

સામથી સંતુષ્ટ કરાતો આ દુર્યોધન સ્વભાવ છોડતો નથી. ચાલ હવે કર્કશ અદ્ધરોવાળા વચનોથી હું તેને ક્ષુભિત કરું. ૩૧.

(મોટેથી) હે સુયોધન, શું તું અર્જુનના બળ અને પરાક્રમને નથી જાણતો ?

દુર્યોધન :—નથી જાણતો.

वासुदेवः—भोः ! श्रूयतां,

कैरातं वपुरास्थितः पशुपतिर्धुद्वेन संतोषितो

वह्नेः स्वाण्डवमञ्जतः सुमहती वृष्टिः शरैश्छादिता ।

देवेन्द्रार्तिकरा निवातकवचा नीताः क्षयं लीलया

नन्वेकेन तदा विराटनगरे मीणादयो निर्जिताः ॥३२॥

अपि च, तवापि प्रत्यक्षमपरं कथयामि ।

ननु त्वं चित्रसेनेन नीयमानो नभस्तलम् ।

विक्रोशन घोपयात्रायां फाल्गुनेनैवमोक्षितः ॥३३॥

किं बहुना,

दातुमर्हसि मद्वाक्याम् राज्यार्धं धृतराष्ट्रज ! ।

अन्यथा सागरान्तां गां हरिष्यन्ति हि पाण्डवाः ॥३४॥

दुर्योधनः—कथं कथम् । हरिष्यन्ति हि पाण्डवाः ।

प्रहरति यदि युद्धे मारुतो भीमरूपी

प्रहरति यदि साक्षात् पार्थरूपेण शक्रः ।

परुषचनदक्ष ! त्वद्वचोभिर्न दास्ये

तृणमपि पितृभुक्ते वीर्यगुप्ते स्वराज्ये ॥३५॥

वासुदेवः—भोः कुरुकुलकलङ्कभूत । अयशोलुब्ध ! वयं किल

तृणान्तराभिभाषकाः ।

दुर्योधनः—भो गोपालक ! तृणान्तराभिभाष्यो भवान् । २८

अवस्थां प्रमदां हत्वा हयं गोवृषमेव च ।

मल्लानपि मुनिर्लज्जो वक्तुमिच्छसि साधुभिः ॥३६॥

વાસુદેવ :—અરે સાંભળ,

તેણે કિરાતના દેહમાં રહેલા ભગવાન શિવને યુદ્ધથી સંતોષ્યા છે. જ્યારે અગ્નિ ખાંડવ વનને બાળતો હતો ત્યારે ભારે વૃષ્ટિને બાણથી રોકી હતી. ઈન્દ્રને પરેશાન કરતા નિવાત-કવચો (નામના સંક્ષસોનો) રમત માત્રમાં નાશ કર્યો અને તેણે એકલાએ વિરાટ નગરમાં ભીષ્મ વગેરેને હરાવ્યા હતા. ૩૨.

અને વળી તને પણ પ્રત્યક્ષ (અનુભવેલી) એવી બીજી વાત કહું છું.

ચિત્રસેન તને આકાશમાં ઉઠાવી જતો હતો ત્યારે ઘોષ-યાત્રામાં અર્જુને જ (તને) છોડાવ્યો હતો. ૩૩.

વધારે તો શું કહું?—

હે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર, મારા કહેવાથી તારે અધું રાજ્ય આપી દેવું યોગ્ય છે. નહીં તો પાંડવો સાગર સુધીની સમસ્ત પૃથ્વી (તારી પાસેથી બળથી) હરી લેશે. ૩૪.

દુર્યોધન :—કેમ ? કેમ ? પાંડવો હરી લેશે ?

જો યુદ્ધમાં ભીમનું રૂપ લઈને વાયુ પ્રહાર કરે. કે અર્જુનના રૂપમાં આકાશ ઈન્દ્ર પ્રહાર કરે તો પણ હે કઠોર બચન બોલવામાં નિષ્ણાત (વાસુદેવ), તારા કહેવાથી મારા પિતાએ લોગવેલી અને (મેં મારા) બળથી સંરક્ષેલી પૃથ્વી-માંથી એક તણખલું પણ નહીં આપું. ૩૫.

વાસુદેવ :—હે કુરુઓના કુળમાં, કલંકરૂપ બનેલા, અપ-યશના લોલિયા, આપણે શું તણખલાની વાત કરીએ છીએ ?

દુર્યોધન :—હે ગોવાળ, તારી સાથે તો તણખલું વચ્ચે રાખીને જ વાત કરવી જોઈએ.

અવધ્ય સૂને, ઘોડાને, બળદને અને મલ્લોને પણ મારીને, લજ્જાહીન બની તું (મારા જેવા) સભ્યનો સાથે વાત કરવાની ઈચ્છા રાખે છે ! ૩૬.

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! ननु क्षिपसि माम् ।

दुर्योधनः—आः, अमाप्यस्त्वम् ।

अहमवधृतपाण्डरातपत्रो

द्विजवरहस्तधृताम्बुसिक्तमूर्धा ।

अथनतनृपमण्डलानुयात्रैः

सह कथयामि भवद्विधैर्न भापे ॥३७॥

वासुदेवः—न व्याहति किल मां जयोधनः । भोः ।

शठ ! वान्धावनिःस्नेह ! काक ! केकर ! पिङ्गल ! ।

त्वदर्थात् कुरुवंशोऽयमचिरान्नाशमेष्यति ॥३८॥

भो भो राजानः ! गच्छामस्तावत् ।

दुर्योधनः—कथं यास्यति किल केशव । दुःशासन ! दुर्मर्षण !

दुर्मुख ! दुर्बुद्धे ! दुष्टेश्वर ! दूतसमुदाचारमतिक्रान्तः केशवो बध्यताम् ।

कथमशक्ताः । दुःशासन ! न समर्थः खल्वसि ।

करितुरगनिहन्ता कंसहन्ता स कृष्णः

पशुपकुलनिवासादानुजीव्यानभिज्ञः ।

हृतधुजथलवीर्यः पार्थिवानां समक्षं

स्ववचनकृतदोषो बध्यतामेपशीघ्रम् ॥३९॥

अयमशक्तः । मातुल ! बध्यतामयं केशवः । कथं पराङ्मुखः

पतति । भवतु, अहमेव पादैर्बध्नामि । (उसर्पति ।)

वासुदेवः—कथं बद्धुकामो मां किल सुयोधनः । भवतु,

सुयोधनस्य सामर्थ्यं पश्यामि । (विश्वरूपमास्थितः ।)

વાસુદેવ :—હે સુયોધનાં! ખરે મારું અપમાન કરે છે તું!

દુર્યોધન :—અરે તું વાત કરવા યોગ્યા જ નથી.

ઉચ્ચવળા છત્રને ધારણ કરનાર, શ્રેષ્ઠ ગ્રાહ્યણોના હાથે ધારણ કરેલા જળથી અભિપિંકા મસ્તકવાળો હું, ‘મારા નમેલા રાજાઓના મંડળને અનુસરનાર (નોકર જેવા) તારા સાથે વાત નહીં કરું’ એમ કહું છું. ૩૭.

વાસુદેવ :—મારી સાથે સુયોધન નથી ખોડતો? અરે—

હે શક, ભાઇઓ! તરફ સ્નેહ વિનાના, કાગડા, માંજરા, વાંદરા, તારે લીધે આ કુરુવંશ જલહીથી નાશ પામશે. ૩૮.
અરે હે રાજવંશી! આ અમે આપ્યા.

દુર્યોધન :—કેમ કેશવ જાય છે? હે ઈશાસન, હે હર્મપાણ, હે હર્મુખ, હે હૃણુદ્ધિ, હે હૃષ્ટેશ્વર, દૂતોના આચારનું અતિ-કેમણ કરનાર, કેશવને પકડી લો. કેમ તમારામાં તાકાત નથી? હેશાસન તું શક્તિમાન નથી?

હાથી અને ઘોડાને મારનાર, કંઞને હણનાર, ગોવાળી-યાઓના કુળમાં રહેવાથી શિષ્ટાચારને નહીં જાણનાર, હણ્યાઈ ગયેલા બાહુબળવાળા, પોતાના વચનથી દોષિત થયેલા આ કૃષ્ણને રાજાઓની સામે જલહીથી બાંધી લો. ૩૯.

એનામાં તાકાત નથી. હે મામા, આ કેશવને બાંધી લો. કેમ ઉલટા મોઢે પડે છે? વારું હું જ પાશથી તેને બાંધી લઉં છું. (નજીક જાય છે.)

વાસુદેવ —શું મને બાંધવાની ઇચ્છાવાળો સુયોધન આવે છે! લલે હું સુયોધનની શક્તિ જોઉં! (વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે.)

દુર્યોધન :—હે દૂત !

જે તું ચારેબાજુ દેવમાયા કે પોતાની માયાની રચના કર, અથવા દુર્નિવાર્ય એવા દેવોના ચરોત્રથી પ્રહાર કર, (પણે) ઘોરો, હાથી કે આખલો મારવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અભિ-
વાનવાળા તને રાજાઓના સમૂહની વચમાં આજે હું
ખાંધીશ. ૪૦.

અરે ! જાણો રહે હવે. કેમ કેશવ દેખાતો નથી. આ
કેશવ છે. વાહ કેશવ કેટલી દ્રંકો થઈ ગયો ! અરે જાણો
રહે હવે. કેમ કેશવ દેખાતો નથી ! આ કેશવ છે. અરે ! કેશવ
કેટલો લાંબો છે ! કેમ કેશવ દેખાતો નથી, આ રહ્યો કેશવ.
મંત્રશાળામાં બધે કેશવો જ છે. હવે હું શું કરું ? બરાબર,
જાણું, હે રાજાઓ, તમે ફરેક જણ એક એક કેશવને ખાંધો.
કેમ જાતે જ દારડાથી ખાંધાઈને (બધા રાજાઓ (નીચે)
પડે છે. શાખાશ ! જાહુગર શાખાશ.

મારા ધનુષ્યની અંદરથી નીકળેલી બાણોની જાળથી
વીધાઈને પડતી ધારામાંથી નીકળતા લોહીથી ખરડાયેલા
સર્વ અંગોવાળા, છાવણીમાં આવેલા તને, આંધ્રથી ભરેલી
આંખવાળા અને નિશ્ચાત્ર નાંખતા પાંડવો (ભલે) જીવે. ૪૧.
(આલ્યો જાય છે.)

વામુદેવ :—ભલે પાંડવોનું કાર્ય હું જ પાર પાડું છું.
હે મુદર્શન, આમ આવ.

(પછી મુદર્શન પ્રવેશ કરે છે.)

મુદર્શન :—હું હાજર છું.

અત્યંત કૃપા કરનાર ઇશ્વરની વાણી સાંભળીને વાહોના
સમૂહથી અટકાવ્યું છતાં હું અહીં દોડતો આવ્યો. કમળ

कस्मिन् खलु प्रकुपितः कमलायताक्षः
कस्याद्य मूर्धनि मया प्रविजृम्भितव्यम् ॥४२॥

क नु खलु भगवान् नारायणः ।

अव्यक्तादिरचिन्त्यात्मा लोकसंरक्षणोद्यतः ।

एकोऽनेकवपुः श्रीमान् द्विपद्मलनिषूदनः ॥४३॥

(विलोप्य) अये अयं भगवान् हन्तिनापुरद्वारे दूतसमुदाचारेणो-
पस्थितः । कुतः खल्वापः, कुतः खल्वापः । भगवति आकाशगङ्गे ।
आपलावत् । हन्त म्रवति । (आचम्योपमृत्य) जयतु भगवान्
नारायणः । (प्रणमति ।)

वासुदेवः—सुदर्शन ! अप्रतिहतपराक्रमो भव ।

सुदर्शनः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

वासुदेवः—दिष्ट्या भवान् कर्मकाले प्राप्तः ।

सुदर्शनः—कथं कथं कर्मकाल इति । आज्ञापयतु भगवाना-
ज्ञापयतु ।

किं मेरुमन्दरकुलं परिवर्तयामि

संक्षोभयामि सकलं मकरालयं वा ।

नक्षत्रवंशमखिलं भुवि पातयामि

नागवयमस्ति मम देव ! तव प्रसादात् ॥४४॥

वासुदेवः—नो. सुदर्शन ! इतस्तावत् । भोः सुयोधन !

यदि लज्जजलं वा कन्दरं वा गिरीणां

प्रहगगचरितं वा यापृमार्गं प्रयासि ।

સમાન વિશાળ નેત્રવાળા (શ્રીકૃષ્ણ) ખરેખર કેની પર શુસે થાય છે ? આજે મારે કેના મસ્તક પર તૂટી પડવાનું છે ? ૪૨.

અરે ! ભગવાન નારાયણ ક્યાં છે ?

જેમનું આદિ (આરંભ) અવ્યક્ત છે, આત્મા અચિન્ત્ય છે, સંસારનું સંરક્ષણ કરવા ઉદ્યમશીલ છે, એક છતાં

અનેક દેહ ધારણ કરનાર છે, દુર્મનના સમૂહનો નાશ કરનાર આ શ્રીમાન (અહીં જિલા છે.) ૪૩.

(જોઈને) અરે આ ભગવાન હસ્તિનાપુરના દ્વારે દૂતના વેશમાં જિલા છે. પાણી આપો. એહ (પાણી) અરે છે, (આચમન કરીને, નજીક જઈને), ભગવાન નારાયણનો વિજય થાવ. (પ્રણામ કરે છે.)

વાસુદેવ :—હે મુદર્શન, (કોઈથી પણ) ન રોકી શકાય તેવા પરાક્રમવાળો થા.

મુદર્શન :—મારા પર કૃપા થઈ.

વાસુદેવ :—આનંદની વાત છે કે તું કામના સમયે આવી મળ્યો.

મુદર્શન :—કયા કામનો સમય છે ? આજ્ઞા આપો ભગવાન આજ્ઞા આપો.

શું મેરૂ અને મંદરના પર્વત ઉભેલી નાંખુ ? અથવા સમગ્ર સાગરને સુબ્ધ બનાવું ? આખા નક્ષત્ર મંડળને પૃથ્વી પર પહોંચું ? હે દેવ આપની કૃપાથી મારે માટે કશુંય અશક્ય નથી ? ૪૫.

વાસુદેવ :—હે મુદર્શન, આમ આવ. હે મુયોધન.

ખારા સમુદ્રમાં કે પર્વતની ગુફામાં કે અંધારા સમૂદયી કરાતા વાયુના માર્ગમાં જઈશ, (પણ) મારા બાહુબળના

मम भुजबलयोगप्राप्तसंजातवेगं

भवतु चपल ! चक्रं कालचक्रं तवाद्य ॥४५॥

सुदर्शनः—मो सुयोधनहतक । (इति पुनर्विचार्य) प्रसीदतु प्रसी-
दतु भगवान् नारायणः ।

५२८ महाभारायनयनं कर्तुं जातस्य भूतले ।

अस्मिन्नेव गते देव ? ननु स्याद् विफलः श्रमः ॥४६॥

वासुदेवः—सुदर्शन ! रोपात् समुदाचारो नावेक्षितः । गम्यतां
स्वनिलयमेव ।

सुदर्शनः—यदाज्ञापयति भगवान् नारायणः । कथं कथं गोपा-
लक इति । त्रिचरणातिक्रान्तत्रिलोको नारायणः स्वत्वत्रभवान् ।
शरणं ब्रजन्तु भवन्तः । यावद् गच्छामि । अये एतद् भगवादायुधवरं
शार्ङ्गं प्राप्तम् ।

तनुमृदुललिताङ्गं स्त्रीस्वभावोपपन्नं

हरिकरधृतमर्ध्यं शत्रुसङ्घैककालः ।

कनकखचितपृष्ठं भाति कृष्णस्य पार्श्वे

नयसलिलदपार्श्वं चारुविद्युल्लतेव ॥४७॥

भो भोः ! शार्ङ्गं, प्रशान्तरोपो भगवान् नारायणः । गम्यतां
स्वनिलयमेव । हन्तनिवृत्तः । यावद् गच्छामि । अये इयं कौमोदकी प्राप्ता

मणिकनकविचित्रा चित्रमालोत्तरीया

सुरसिगुणगात्रध्वंसने जाततृष्णा ।

गिरिवरतरूपा दुर्निवारातिवीर्या

ब्रजति नभसि शीघ्रं मेघवृन्दानुयात्रा ॥४८॥

સંયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા વેગવાળું આ ચક્ર હે ચંચળ ! તારું આજે કાળચક્ર બની રહ્યો. ૪૫.

સુદર્શન :—હે હુષ્ટ હુર્યોધન, (ફરી વિચારીને)

હે ભગવાન નારાયણ, પ્રસન્ન થાવ, પ્રસન્ન થાવ.

હે દેવ, પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવા માટે ભૂતલ ઉપર આપે જન્મ લીધો છે. આ (રીતે હુર્યોધન મરી) જશે તો તમારો ઘણો પરિશ્રમ નિષ્ફળ જશે. ૪૬.

વાસુદેવ :—હે સુદર્શન, ક્રોધને કારણે આચારને ગણ-કાર્યો નહીં. તું તારા નિવાસસ્થાનમાં જ જા.

સુદર્શન :—જેવી ભગવાન નારાયણની આજ્ઞા. શું શું 'ગોવાળ ?' ત્રણ પગલામાં ત્રણ લોક ઝોળાંગી જનાર આ શ્રીમાન નારાયણ છે. તમે તેમના ચરણે જાવ, હું જાઉં છું. અરે, આ ભગવાનનું ઉત્તમ આયુધ શારંગ (ધનુષ્ય) આવ્યું.

નમણા, ક્રોમળ અને લક્ષિત અંગવાળું, સૌ જેવા સ્વભાવવાળું, વિષ્ણુના હાથ વડે વચમાંથી પકડવામાં આવેલું, શત્રુઓના સમૂહ માટે ઝોકમાત્ર કાળરૂપ, પાછળના ભાગમાં સ્નાયી જડેલું આ ધનુષ્ય શ્રીકૃષ્ણની બાજુમાં નવ મેઘની નજીક રહેલી સુંદર વીજળીની વેલી જેવું ચોભો છે. ૪૭.

એરે હે શારંગ, ભગવાન નારાયણનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો માટે પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જ જાવ. હવે હું જાઉં છું, કેમ આ કીમોદકી (ગદા) આવી પહોંચી.

મણિ અને સોનાથી મઢેલી, સુંદર માળાઓરૂપી ઉત્તરીયને ધારણ કરનારી, દેવોના દુઃસ્મનના દેહના નાગ માટે ઉત્પન્ન થયેલી તૃણાવાળી, પ્રચંડ પહાડના પ્રાન્ત ભાગ જેવી અપ્રતિદત્ત પરાક્રમવાળી આ ગદા વાદળોના સમૂહથી અનુચરતી આકાશમાં જાય ! ૪૮.

हे कौमोदकि ! प्रशान्तरोपो भगवान् नारायणः । हन्त निवृत्ता । यावद् गच्छामि । अये अयं पाञ्चजन्यः प्राप्तः ।

पूर्वेन्दुकुन्दकुमुदोदरहारगौरो

नारायणाननसरोजकृतप्रसादाः ।

यस्य स्वनं प्रलयसागरघोषतुल्यं

गर्भा निशम्य निपतन्म्यसुराङ्गनानाम् ॥४९॥

हे पाञ्चजन्य ! प्रशान्तरोपो भगवान् । गम्यताम् । हन्त निवृत्तः । अये नन्दकासिः प्राप्तः ।

वनिताविप्रहो युद्धे महासुरभयङ्करः ।

प्रयाति गगने शीघ्रं महोल्केव विभात्ययम् ॥५०॥

हे नन्दक ! प्रशान्तरोपो भगवान् । गम्यताम् । हन्त निवृत्तः । यावद् गच्छामि । अये एतानि भगवादायुधवराणि ।

सोऽयं खड्गः खरांशोरपहसिततनुः स्वैः करैर्नन्दकारण्यः

सेयं कौमोदकी या सुररिपुकठिनोरःस्थलक्षोददक्षा ।

सैषा शार्ङ्गाभिधाना प्रलयघनखज्याख्या चापरेखा

सोऽयं गम्भीरघोषः शशिकरविशदः शङ्कराट् पाञ्चाजन्यः ॥५१॥

हे शार्ङ्ग ! कौमोदकि ! पाञ्चजन्य !

दैत्यान्तकचन्दक ! शत्रुवहे ! !

प्रशान्तरोपो भगवान् मुरारिः

स्वस्थानमेवात्र हि गच्छ तावत् ॥५२॥

હે કૌમોદકિ, ભગવાન નારાયણનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો. હાથ (ગદા) ગઈ. હવે હું જાઉં છું. અરે આ પાંચજન્ય આવ્યો.

પૂર્ણચંદ્ર, મોગરો, કમળના મધ્ય ભાગ અને હાર જેવો શ્વેત, નારાયણના મુખરૂપી કમળનો કૃપાપાત્ર જેના પ્રલય સમયે સાગરના ઘોષ સમાન નાદને આંજળીને અમુ-રેની શ્રીઓના ગર્ભ પડી જાય છે. ૪૯.

હે પાંચજન્ય ! ભગવાનનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો છે માટે (પાછા) જાવ. હાથ ગયા, અરે નંદક તલવાર આવી પહોંચી.

સુંદરીનો દેહ ધારણ કરનારી, યુદ્ધમાં મોટા અસુરોને (પણ) ભય ઉપજાવનારી, આકાશમાં ઝડપથી જતી આ ગદા મોટી ઉલ્કા જેવી જણાય છે. ૫૦.

હે નંદક, ભગવાનનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો છે (પાછી) જા. હાથ ગઈ. હવે હું જાઉં છું. અરે આ ભગવાનનાં શ્રેષ્ઠ આયુધો—

આ પોતાનાં કિરણોથી સૂર્યના ગિંઝને ઝાંખું પાડતી આ નંદક નામની તલવાર; દેવોના દુશ્મનોના કર્કશ વશસ્થળના વિદારણમાં નિપુણ એવી આ કૌમોદકી ગદા; પ્રલયના વાદળની ગર્જના જેવા પ્રત્યંચાના ઘોષવાળું આ શરંગ નામનું ધનુ-શ્ય; ચંદ્રના કિરણ જેવો શ્વેત, ગંભીર ઘોષવાળો, શ્રેષ્ઠ શંખરાજ આ પાંચજન્ય. ૫૧.

હે શારંગ, હે કૌમોદકિ, હે પાંચજન્ય, હે દૈત્યનો નાશ કરનારી અને શત્રુ માટે અગ્નિ એવી નંદક (તલવાર), ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ઘોષ શાંત થઈ ગયો છે માટે તમે પોતપોતાના સ્થાને ચાલ્યાં જાઓ. ૫૨.

हन्त निवृत्ताः यावद् गच्छामि । अये अत्युद्भूतो वायुः । अति-
तपत्यादित्यः । चलिताः पर्वताः । क्षुब्धाः सागराः । पतिताः
वृक्षाः । भ्रान्ता मेघाः । प्रलीना वासुकिप्रभृतयो भुजङ्गेश्वराः । किन्तु
खल्विदम् । अये अयं भगवतो वाहनो गरुडः प्राप्तः ।

सुरासुराणां परिखेदलब्धं

येनामृतं मानृविमोक्षणार्थम् ।

आच्छिन्नमासीद् द्विपतो मुरारे-

स्त्यामुद्वहामीति वरोऽपि दत्तः ॥५३॥

हे काश्यपप्रियमुत ! गरुड ! प्रश्नान्तरोपो भगवान् देवदेवेशः ।
गम्यतां स्वनिलयमेव । हन्त निवृत्तः । यावद् गच्छामि ।

एते [स्थिता वियति किन्नरस्यक्षसिद्धाः]

देवाश्च संभ्रमचलन्मुकुटोत्तमाङ्गाः ।

पुष्टेऽच्युते विगतकान्तिगुणाः प्रश्नान्तं

श्रुत्वा श्रयन्ति सदनानि निवृत्ततापाः ॥५४॥

यावदहमपि कान्तां मेरुगुहामेव यास्यामि । (निष्क्रान्तः ।)

वासुदेवः—यावदहमपि पाण्डवशिविरमेव यास्यामि ।

(नेपथ्ये)

न खलु न खलु गन्तव्यम् ।

वासुदेवः—अये वृद्धराजस्वर इव । भो राजन् ! एष स्थितोऽस्मि ।

(ततः प्रविशति धृतराष्ट्रः ।)

હાશ ગયાં. આલો હું જાઉં છું. અરે વાયુ અત્યંત ભેસ્થી ફૂંકાય છે. સૂર્ય ખૂબ તપે છે. પર્વતો આલયમાન થયા છે. સાગરો ક્ષુબ્ધ બન્યા છે. વૃક્ષો પડી ગયાં છે. વાદળાઓ ભગી રહ્યાં છે. વાસુકિ વગેરે મહાન સર્પો અદૃશ્ય થઈ ગયા છે. આ શું છે ? અરે, આ ભગવાનનું વાહન એવા ગરુડ આવ્યા.

દેવ અને દાનવોને મહેનતથી મળેલું અમૃત પોતાની માતાની મુક્તિ માટે જેણે દુશ્મન પાસેથી જૂંટવી લીધું હતું અને જેણે ભગવાન વિષ્ણુને ‘હું તમને ઉપાડીશ’ એવું વરદાન પણ આપ્યું હતું. ૫૩.

હે કાશ્યપના પ્રિયપુત્ર, હે ગરુડ, દેવદેવેશ ભગવાનનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો છે. પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જાવ. હાશ ગયું. હવે હું જાઉં છું.

આ આકાશમાં કિન્નર. યક્ષ અને સિદ્ધો એકત્ર થયા છે, અને દેવોના મુકુટો ગભરાટમાં મસ્તક પર હાલી ઊઠ્યા છે. ભગવાન અચ્યુત ગુસ્સે થતા તેમના હણાઈ ગયેલા તેજ અને ગુણવાળા (હવે પ્રભુ) શ્વાત (થયા છે એમ) સાંભળીને સંતાપ વિનાના બનેલા તેઓ પોતાના ભવનોમાં જાય છે. ૫૪. હવે (મને) પ્રિય એવી મેરૂ પર્વતની ગુફામાં જઈશ. (જાય છે.)

વાસુદેવ :—હવે હું પણ પાંડવોની છાતણીમાં જ જઈશ.
(પડદા પાછળ)

ના, ના, આપ જયો નહીં.

વાસુદેવ :—અરે ધરડા રાજાનો આ અરાજ છે. હે રાજા, આ હું રોકાયો છું.

(પછી ધૃતરાષ્ટ્ર દાખલ થાય છે.)

धृतराष्ट्रः—क नु खलु भगवान् नारायणः । क नु खलु
भगवान् पाण्डवश्रेयस्करः । क नु खलु भगवान् विप्रप्रियः । क्व नु खलु
भगवान् देवकीनन्दनः ।

मम पुत्रापराधात् तु शार्ङ्गपाणे ! तत्राधुना ।

एतन्मे त्रिदशाध्यक्ष ! पादयोः पतितं शिरः ॥५५॥

वासुदेवः—हा धिक् पतितोऽत्रभवान् । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।

धृतराष्ट्रः—अनुगृहीतोऽस्मि । भगवान् । इदमर्घ्यं पाद्यं च
प्रतिगृह्यताम् ।

वासुदेवः—सर्वं गृह्णामि । किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

धृतराष्ट्रः—यदि मे भगवान् प्रसन्नः, किमतः परमिच्छामि ।

वासुदेवः—गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय ।

धृतराष्ट्रः—यदाज्ञापयति भगवान् नारायणः । (निष्क्रान्तः ।)

(भरतवाक्यम् ।)

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।

महीमेकातपत्राङ्गुकां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥५६॥

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

दूतवाक्यं समाप्तम् ।

ધૃતરાષ્ટ્ર : ભગવાન નારાયણ ક્યાં છે ! પાંડવોનું કલ્યાણ કરનાર ભગવાન ક્યાં છે ? બ્રાહ્મણોને પ્રિય એવા ભગવાન ક્યાં છે ? દેવકીનંદન ભગવાન ક્યાં છે ?

હે શારંગપાણિ, હે દેવેના સ્વામી, મારા પુત્રના ગુનાને કારણે હું મારું મસ્તક તમારા ચરણોમાં નાખું છું. ૫૫.

વાસુદેવ : હા ધિરૂ ! શ્રીમાન પડી ગયા. જિભા થાવ, જિભા થાવ.

ધૃતરાષ્ટ્ર : હે ભગવાન, મારા પર કૃપા ધર્મ આ અર્ધ અને પાદનો સ્વીકૃત કરો.

વાસુદેવ : હું બધું જ સ્વીકારું છું ? બીજું શું તમારું પ્રિય કરું ?

ધૃતરાષ્ટ્ર :—

જે ભગવાન મારી પર પ્રમુન્ન હોય તેો બીજા શેની હું ઇચ્છા કરું ?

વાસુદેવ : પધારો, ફરીથી દર્શન આપજો.

ધૃતરાષ્ટ્ર : જેવી ભગવાન નારાયણની આજ્ઞા. (જાય છે.)

(ભરતવાક્ય)

હિમાલય અને વિંધ્યાચલરૂપી કુંડગવાળી, સાગર મુધીની આ પૃથ્વી પર એકછત્રે અમારા (રાજા) રાજસિંહ રાજ્ય કરે. ૫૬.

(બધા જાય છે.)

દૂતવાક્ય સંપૂર્ણ થયું

દૂતવાક્ય

વિવેચન

શ્લોક-૧. સૂતધાર અહીં ભગવાન ઉપેન્દ્ર એટલે વિષ્ણુના પદનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન વિષ્ણુને ઈન્દ્રના નાના ભાઈ ગણવામાં આવે છે, કારણ કે ઈન્દ્રની માતા અદિતિના પુત્ર વામન તરીકે વિષ્ણુ અવતાર લીધો હતો. નમુચિ-ન મુદ્ધતિ इति । નમુચિ દેવનું નામ છે. અને ઈન્દ્રે સમુદ્રધીયનું વજ્ર ખનાવીને તેને માર્યો હતો. તે વજ્રમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો હતો વગેરે પુરાણકથા પ્રસિદ્ધ છે. પણ વિષ્ણુએ નમુચિને માર્યો હોય તેવી વાત ક્યાંય મળતી નથી. ભાસે મોટા ભાઈ ઈન્દ્રનું પરાક્રમ નાના ભાઈ ઉપેન્દ્રના નામે ચઢાવી તો નહિ દાધું હોય ? પ્રો. દેવધર મુનશ્વ—

“But there is no legend which directly refers to ઉપેન્દ્ર i. e. Visnu as killing the demon... The ब्रह्माण्डपुराण states that when वामन grew to be gigantic in size and became शिविक्रम, some of the दानव were hurled up into the air as if by a hurricane Does our auther refer to this legend ?”

ખીજ ચરણમાં આવતો અંત્યમક નોંધપાત્ર છે. સર્વલોકોન્સયઃ સઃ । ભાસે મધ્યમવ્યાયોગના પહેલા શ્લોકમાં પણ ભગવાન વિષ્ણુના પાદની સ્તુતિ કરી છે.

एवमार्गमिमान्.....ભાસના અન્ય નાટકોને મળે તો આ નાટકનો પણ આરંભ છે. દુર્યોધનની આગાથી સેવક મંત્રશાસત્રાની-મંત્રણા-ચર્યા-વિચારણા કરવા માટેના સભાખંડની-રચના કરે છે.

રચાપના-ભાસના નાટકોમાં પ્રસ્તાવનાને બદલે રચાપના ચૃદ વપરાયેલો જોવા મળે છે. અહીં નોંધવું જોઈએ કે ઈટલીક હસ્તપ્રતોમાં

સ્થાપના ને સ્થાને પ્રસ્તાવના શબ્દ મળે છે એમ મહા. ગણપતિ યાત્રી નોધે છે જુઓ. ક્વચિત્પ્રસ્તાવનેતિપાઠઃ ।

સ્થાપના પછી કાંચુકીય આવીને મહારાજા દુર્યોધનની આજ્ઞા જણાવે છે કે આજે તેઓ સર્વ રાજવીઓ સાથે મંત્રણા કરવા માગે છે. તરત 'આ દુર્યોધન આમ જ આવે છે' એમ કહી દુર્યોધનનો પ્રવેશ વર્ણવે છે. નામુચિતં પાત્રં પ્રવેશયેન્ એ સિદ્ધાન્તને અનુસરવા માટે પહેલાં કાંચુકીયનો પ્રવેશ બતાવ્યો છે.

૨૨૧૬-૩. ડ્યામો-ઝાજો લેવાને બહારે 'સાંવરે' સોદામણે લઈ શકાય. નહમમ્ય દ્ય પર્વમતઃ શાશાઢઃ આમ પુરુષને ચંદ્ર સાથે સરખાવવાની રીત બાસના એકથી વધુ નાટકોમાં મળે છે. જુઓ :

પુત્રનક્ષત્રકીર્ણસ્ય પત્નીવાન્તપ્રમસ્ય ચ ।

દ્વદસ્ય ત્રિપ્રચન્દ્રાય મયાન્ રાઢુરિવોત્થિતઃ ॥ મધ્યમ ૩૩

ચન્દ્ર સગદમમિવોદયસ્થમ્ । પ્રતિમા ૭-૧૪. વધુ માટે જુઓ બાસ-સમસ્યા.

૨૨૧૬-૪. દુર્યોધનની હુદયેઆ તેના પાત્રનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. રણને તે ત્રિસવ ગણે છે. કર્ણબારમાં પશુ કણને 'ગુહોત્તવમ્-મુત્ત' કહ્યો છે. ડાકુત્તદન્તમુસલાનિ-ડાઢુતાઃ દન્તા મુગન્ય દ્ય ચેતુતાનિ ।

વિમાહતુઃ મચન્તી...આ સ્થળે આકાશમાપિતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એક પાત્ર કિં મરીયિ-નુ શુ કહે છે તેવો સવાસ કરે અને પછી પોતે તે પાત્રવતી જવાબ રજૂ કરે ત્યારે આકાશમાપિત કહેવાય છે. જ્યારે બધા પાત્રોને રંગમ ચપર ન ચલાવવા હોય ત્યારે આ યુક્તિનો પ્રયોગ મંદુક નાટકમાં કરવામાં આવે છે. ભાસના આવી પ્રયોગો ખરે સ્થળે છે. કિં બ્રહ્મધેરમિત્યાદિ વિના પાત્રં બ્રહ્મતિ યત્ । મુત્રેવાનુત્તમધેરમ્તત્ સ્વાદાશામાપિતમ્ ॥ દ્ય૩૫૩. અહીં રંગમ ચ ઉપર દાઢર ન હોય તે પાત્રો સાથે વાનોલાપ દર્શાવાય કે જે કોઈતો ઉદ્દેખ થાય તેઓ ત્યાં દાઢર છે અથવા નજીકમાં છે એમ માની લેવાનું. આ યુક્તિ મુજબ દુર્યોધનની મંત્રણા સ્વાર્થ મર્થ.

દુર્યોધન પોતે બેસીને જધાને આસન પર બેસવાનું કહે છે. પણ તેઓ જણાવે છે કે ‘મહારાજ દુર્યોધન બેઠા નથી’ એટલે તેઓ નહિ બેસે. દુર્યોધન અહો સેવાધર્મઃ એમ કહીને તેઓના કાર્યને બિરદાવે છે. થોડી ચર્ચા બાદ બીજાને એકાદશ અક્ષૌહિણી સેનાના સેનાપતિ નીમવામાં આવે છે. અક્ષૌહિણી-અઘાના ઝહિની સૈન્ય-સમુદાય કે જેમાં ૨૧,૮૭૦ રથ ૨૧,૮૭૦ હાથી, ૬૫૬૧૦ ઘોડા અને ૧૦૬૩૫૦ પાયદળ હોય. દુર્યોધન પાસે અગિયાર અને પાંડવો પાસે સાત-બધું મળીને મહાભારતના મુદ્દમાં આવી અદાર અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ થયો હતો.

સ્લોક-૫. સહોક્તિ અલંકારનું સુંદર ઉદાહરણ છે. અભિપ્રેક્ષ કરવા માટે જળ બીજાના મસ્તક પર પડશે અને સાથે જ દુશ્મન રાજાઓના હૃદય પણ તૂટી પડશે. બીજાને સેનાપતિપદે અભિપ્રેક્ષ થયો એ જાણતાંની સાથે જ ડરના માર્ગે દુશ્મનોનાં હૃદય ફાટી પડશે. સ્કન્ધાવારાત્-જાવણીમાંથી.

કાંસુકીય શ્રીકૃષ્ણ માટે માનવાચક શબ્દો વાપરે છે અને દુર્યોધનને તે નથી ગમતું. શુરસે થઈ શ્રીકૃષ્ણને માટે કંસમૃત્યુ, ગોપાલ, જેવા શબ્દો વાપરે છે.

વાર્હદ્રથ-બ્રહ્દ્રથસ્ય અપત્યં પુમાન્-જરાસંધ. તે મગધના નરેશબૃહદ્રથનો પુત્ર હોવાથી બાહ્દ્રથ. તેની અસ્તિ અને પ્રીતિ નામની બે પુત્રીઓ કંસને પરણાવી હતી. કંસનો શ્રીકૃષ્ણે વધ કર્યો આથી શુરસે થઈ તેણે મથુરા પર સત્તર સત્તર વખત હુમલા કર્યા અને દારીને પાછો કર્યો. અદારમી વખત શ્રીકૃષ્ણે દારિકા વસાવી અને મથુરા છોડી દીધી. જુઓ મહા. સપ્તાર્ષ. ૨૩ શ્રીમદ્ભાગવત રકથ-૧૦ આખ્યા. ૫૦. દુર્યોધન જરાસંધની ૧૮મી વારની જીતનો (!) ઉત્સેખ કરે છે. પણ પાછળ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે તે મુજબ નીતિને જાણનારાનું ચોક્કસ દેશ, કાળ અને અવસ્થાને અનુરૂપ હોય છે। દુર્યોધન માને કે શ્રીકૃષ્ણને પુરુષોત્તમ જેવા માનવાચક નામથી નહિ પણ કેવળ કેશવ એવા નામથી જ બોલવવા જોઈએ.

શ્લોક-૬. દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને પકડીને પાડવેને નયનહીન બનાવવા ઇચ્છે છે. દૂતપટોત્કચમાં અર્જુનને કૃષ્ણચક્રુષ્ કહ્યા છે. દૂ. ૫ ૩૧. જે કેઈ શ્રીકૃષ્ણને માન આપવા બિભે થશે તેને ૧૨ બાર સોનાનો દંડ થશે એમ દુર્યોધન જાહેર કરે છે.

દ્વાદશસુવર્ણમારેણ-મહા. મધુપતિ શાસ્ત્રી સમજાવે છે કે-સુવર્ણઃ કર્ણઃ દ્વાદશકર્ણાભ્રમકો નાણકવિદોષઃ દ્વાદશસુવર્ણઃ इति व्यपदिष्टः દ્વાદશ-સુવર્ણના મારઃ પલ્લસહસ્રદ્વયં દ્વાદશસુવર્ણમારઃ, તેન ૧ મારઃ સહસ્રદ્વિત્તવે પલ્લાનાં ચ ગરિમિણ ચ । इति यादवः । પ્રા. દેવધર નોંધે છે કે-

The meaning of માર is not quite clear. Could it be some coin?

Apte's Sanskrit English Dictionaryમાં મારને એક અર્થ છે-A particular weight equal to 2000 'Palas' of gold. આ અર્થ શુ અહીં યોગ્ય નથી લાગતો ! could it be some coin એમ નવી સંભાવના કરવાની જરૂર શી છે !

દુર્યોધન પોતાને પણ બિાપુ' ન પડે માટે દ્રૌપદીના કેસ અને વસ્ત્ર દુઃશાસન ખેચે છે તે ચિત્ર જોવાનું નક્કી કરે છે.

શ્લોક ૭ થી ૧૨ સુધીના ચિત્રપટનું વર્ણન છે. તેમાં મધ્ય-તપા સ્વભાવોક્તિ છે અને દ્રૌપદી, મુનિધિર, અર્જુન, ઇકન્તી વગેરેનું વર્ણન છે. આ પાત્રોનું વિસ્તૃત વર્ણન માદામારન સત્રાપર અધ્યા. ૮૬ થી ૯૫ સુધી મળે છે.

શ્લોક-૭. રાહુવજ્રાન્તરગતા આવો વિચાર અન્યત્ર પણ છે લુભોઃ કિ દ્રવ્યઃ યાદાદ્દોષ્ય રાહોર્મદનમષ્ટલે । વાલ્મ. ૧૧-૧૧. વૃદ્ધસ્ય વિવ્ર-ન્દસ્ય મવાન્ ગહુરિવાગ્નઃ ।-મધ્યમ-૨૩.

શ્લોક-૧૦. હરિમિત મૃગસ્તો-આના વિચાર માટે લુભોઃ ન વ્યાજ્ઞં મૃગશિરાઃ પ્રપર્ણવન્તિ । પ્રતિના ૫-૧૮ જથે સમ્વસઃ સિંહો મૃગેન વિનિપાયતે । અભિવેક ૩-૨૦

શ્લોક-૧૨. કાક્ષેણ પશ્યતિ-અક્ષિકોણેન પશ્યતિ । મહા. ગણપતિ
શાસ્ત્રી સમગ્રવે છે-અર્થેન્દ્રિયં તન્ન ચ પ્રકૃતે અક્ષિરૂપમ્ । રૂપદક્ષં કાક્ષમ્ ।
રૂપદર્થે' પા. ૬।૬।૧૦૫। इति कोः कोदेशः ।

લોક-૧૨. વિહગવાહનવિસ્મિત:-વિહગવાહન-ગરુડ. વિસ્મિત:-
ગાંધિત: । જુઓ. માગ્યૈશ્વર્યલૈર્વિસ્મિત: । સ્વપ્ન ૧-૩

શ્લોક-૧૪. ૧૫માં શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનનું સમગ્ર ઐશ્વર્ય સ્વજનોના
દ્વેષને પરિણામે નજીકમાં નારા પામશે તેવી આગાહી કરે છે.

શ્લોક-૧૬. દુર્યોધનના પ્રસિદ્ધ ગુણો અને કારણે કાર્ય નહિ
થાય તેવી શ્રીકૃષ્ણની ધારણા. શ્રીકૃષ્ણને જોઈને સહુ જાણ થાય છે
અને દુર્યોધન આસન પરથી ખસી પડે છે.

શ્લોક-૧૮. દુર્યોધન જે ચિત્ર જોઈ રહ્યો છે તેમાં તેની 'ખાલિ-
શતા છે એમ જણાવે છે. શ્લોકનું 'ત્રીશુ' અને 'ત્રોશુ' ચરણ સુભાષિત
જેવું છે. તે આશા કરે છે અને ચિત્ર પણ દૂર કરાય છે. શ્રીકૃષ્ણને!
ઉદ્ભવ પ્રભાવ દર્શાવવા માટે આવું વર્ણન છે. ભાસ આખરે શ્રીકૃષ્ણ-
ભક્ત હતા. દાયાચં-દાય: કુલધનં । દાયરૂપં આર્યં અદનીયં મોઘ્યં વસુ
દાયાચમિતિ વ્યુત્પત્તિ: । -મહા. ગણપતિશાસ્ત્રી.

શ્લોક-૨૧. કુશળ પ્રશ્ન પરસ્પર પૂછાયા બાદ 'દાયાચ'ની માગણી
થાય છે અને ઉત્તરમાં દુર્યોધન કહે છે કે પાંડવો પાંડુના પુત્રો જ
કયાં છે ?

મૃગશ્પદારી કિંદમ નામના ઋષિએ પાંડુને શાપ આપ્યો
હતો. જુઓ,

મૃગરૂપધરં હત્વા મામેવં કામમોહિતમ્ ।

અન્ય તુ ત્વ પત્ને મૂઢ પ્રાપ્સ્યસીદશમેવ હિ ॥

પ્રિયયા સહ સંવાસં પ્રાપ્ય કામવિમોહિત: ।

સ્વમપ્યસ્યાન્નવસ્થાયાં પ્રેતલોકં ગમિષ્યસિ ॥

શ્લોક-૨૨. શ્રીકૃષ્ણનો જ્યાં જુઓધનને જોલતો બંધ કરે તેવો છે. વિગત માટે જુઓ. મદા. આદિપર્વ ૧૦૫.

શ્લોક-૨૩. જોટો વિવાદ છોડીને યુધિષ્ઠિર વગેરે પ્રેમથી જે કહે તે કરવાનું કૃષ્ણ સૂચન કરે છે.

શ્લોક-૨૪. ૩૧. પુસાલકર મુગળ આ શ્લોક 'deserves to be carved in letters of gold'. સાદસ વિના શ્રી-સંપત્તિ ન મળી શકે. આથી જુઓધન કહે છે કે કુર્વન્તુ તે સાહસમ્.

શ્લોક-૨૬. કંસ જરાસંખની વાત માટે જુઓ શ્લોક પાંચ પછીની ટીકા.

શ્લોક-૨૭. કંસ તો તેના ક્રોધે માર્યો ગયો છે એમ કૃષ્ણ કહે છે.

શ્લોક-૨૮. દેશકાલાવસ્થાપેક્ષિ-દેશં કાલં અવસ્થાં ચ અપેક્ષિતું શીલં અથ, પ્રાચીન ભારતમાં રાજનીતિસાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ વિચારોમાં સંધિ વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વિધીભાવ અને સમાધ્રપનો વડુજીનો વિચાર પણ આ વાત જ સૂચવે છે. ૧-૩૨ અર્જુને કિરાત રૂપધારણ કરનાર શિવને યુદ્ધમાં સંતોષ્યા હતા. તે મદા. વનપર્વમાં છે. ખાંડ-દહનની વાત આદિપર્વમાં છે. નિગતકવચ નામના દેવેા દેવોને સનાવના હતા. તેઓને અર્જુને હણ્યા એ વાત મદા. વનપર્વમાં છે.

શ્લોક-૩૩. ચિત્રસેન ગાંધર્વ જુઓધનને બાંધીને લઈ જતો હતો ત્યારે અર્જુન તેને છોડાવ્યો હતો તે મદા. વનપર્વના યોગવાત્રાપર્વમાં છે.

શ્લોક-૩૫. જહુ સાંભળવા છતાં જુઓધનનો ગર્વપુત્ર હિતર તેના પાત્રને પ્રકાશિત કરે છે.

વર્વં કિલ્.તુગાન્તરામિમાદક્ષઃ-આગળ તુગમપિ ન દામ્યે માં આવેલા તુગ સબ્દમાં સ્ત્રેય કરીને આ વાક્ય જોવાયું છે. મદા. ગજપતિ શાસ્ત્રી સમજાવે છે: તુજેન અન્તર વ્યવધાન યેનાં અમિમાપ્યેન સદ્ તે તુગાન્તરઃ । તુગાન્તરાઃ સ્ત્રેયો અમિમાદક્ષઃ તુગાન્તરામિમાદક્ષઃ । તુગમન્તરનઃ

કૃત્વૈ વત્સમસાક્રમભિમાયો ન સાધાદિત્યભિપ્રાયઃ । 'તારે મારી સાથે સીધી નહિ, પરંતુ તણખલું વચ્ચે રાખીને વાત કરવી જોઈએ.' રામાયણમાં આવે છે કે સીતા તૃણમન્તરતઃ કૃત્વા રાવણં પ્રત્યમાયત । એટલે વચ્ચે તણખલું મૂકીને સીતાએ રાવણને કહ્યું. સીતાએ રાવણ પરપુરુષ હતો એટલે સીધી વાત ન કરવાન બદલે તણખલું વચ્ચે રાખીને વાત કરી. અહીં એક પ્રકારનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે. ટૂંકમાં જ્યારે કોઈ ક્ષિત્ય અને નીચે વચ્ચે વાર્તાલાપ થાય તો વચ્ચે તણખલું રાખીને બંનેનો બેદ સૂચવાતી પ્રથા હશે એવું મનાય છે. પણ R. C. Roy. તૃણમન્તરતઃ કૃત્વાને અનુવાદ કરે છે કે regarding him as something less than a straw. અને માને છે કે આ તો એક કહેવત છે. એનો Hiding her face behind the grass or placing a blade of grass between them." એવો કરવાની કોઈ જરૂર નથી. P. C. Roy ના મત સાથે સહમત ગઈ શકાય તેમ નથી. 'તારે મારી સાથે વચ્ચે તણખલું રાખીને બોલવું જોઈએ' એ અર્થ વધુ સારો લાગે છે.

દુર્યોધન ગુસ્સે થઈને કહે છે: હે 'ગોવાળિયા', તું તૃણાન્તરાભિમાયક- છે અહીં 'ગોપાલક' સંબોધન વધુ યોગ્ય લાગે છે; કારણ ગોવાળિયાને ધાસ જોડે વધુ સંબંધ હોય છે.

શ્લોક-૩૬. ગોતૃપ-પ્રજાસ્તઃ ગૌ ગોતૃપઃ । અહીં અરિષ્ટાશુરનાં વધની વાત છે. તે આખલાતું રૂપ લઈને આવ્યો હતો અને ભગવાને આગપણમાં માર્યો હતો.

શ્લોક-૩૭. મને નમસ્કાર કરતા રાજાઓના સેવક જેવા તારી સાથે હું બોલીય નહિ. અનુયાય-સેવક, નોકર.

શ્લોક-૩૭. શ્રીકૃષ્ણ તેને મોટે હલકા ચબ્દો 'કાગડા માંજરા' જેવા વાપરે છે; કારણ તેણે શ્રીકૃષ્ણને પહેલા સેવક ગણાવ્યા છે.

દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને પકડવાની આજ્ઞા કરે છે. પણ દુઃશાસન, દુર્મર્ષણ, દુર્મુખ, દુર્બુદ્ધિ, દુષ્ટેશ્વર વગેરે શ્રીકૃષ્ણને પકડવામાં નિષ્ફળ જાય છે. અહીં તેણે જે નામો ગણાવ્યાં છે, તેમાં દુઃશાસન, દુર્મર્ષણ અને દુર્મુખ તેનાં ભાઈઓનાં નામો છે. જુઓ મહા. આદિ. ૧૧૬ પરન્તુ ત્યાં દુર્બુદ્ધિ અને દુષ્ટેશ્વરનાં નામો નથી.

શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનને આવતા જોઈને વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે. છતાં યોતે તેને પકડી નહીં તેવી બગાઈ દુર્યોધન ય્થોક ૪૦ માં બતાવે છે. આઃ તિષ્ઠેદાનીમ્ એ પછી આવતાં નાનાં નાનાં વાક્યો દ્વારા દુર્યોધનની સંશ્રમાવસ્થાને સુંદર રીતે રજૂ કરી છે. આ પ્રસંગની રંગમંચયોગ્યતા પ્રશસ્ય છે. તે શ્રીકૃષ્ણને બાણોથી છિન્નભિન્ન કરી નાખવા માટે બહાર આવ્યો જાય છે.

શ્લોક-૪૫ થી ૫૪. ભગવાનના સુદર્શન, ચારંગધનુષ્ય, ક્રીમોદેકીયમદા, પાંચજન્ય શંખ, નંદક તલ્લવાર વગેરે આયુધો અને અંતે ગરુડને આવતા વર્ણવ્યાં છે. આ પ્રસંગની સંપૂર્ણ નવીન કલ્પના બાસે કરી છે. મહાભારતમાં આવો કોઈ ઉદ્દેશ્ય નથી.

શ્રીકૃષ્ણ જવા તૈયાર થાય છે અને ધૃતરાષ્ટ્ર આવીને માફી માગે છે. ભગવાન પૂછે છે : કિં તે भूयઃ પ્રિયમુપહરामિ અને (શ્લોક ૫૬) ભરતવાક્ય આવે છે. આ ભરતવાક્ય સ્વપ્ન અને બાલચરિતને મળતું આવે છે.